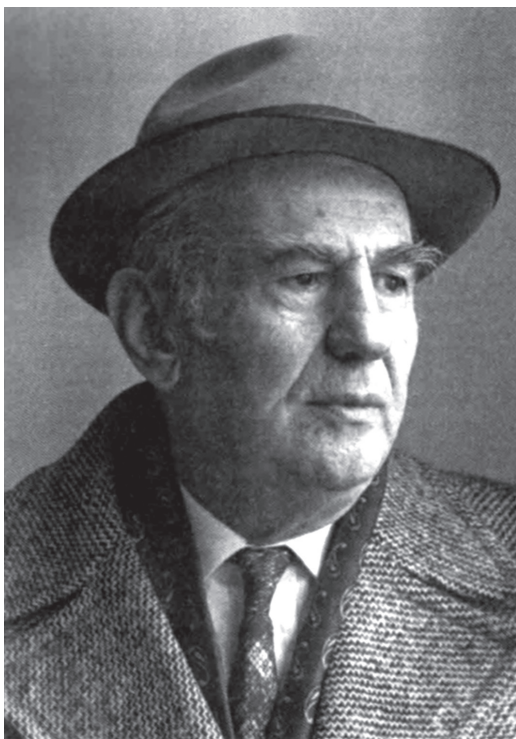

ĆAMIL SIJARIĆ
PRIČE IZ HILJADU I JEDNE NOĆI
Zbrika pripovijedaka

Ćamil Sijarić
(1913-1989)

ĆAMIL SIJARIĆ
PRIČE IZ HILJADU I JEDNE NOĆI
Zbrika pripovijedaka
© Olana Sijarić i Faruk Sijarić

Priredio

Adnadin Jašarević

Izdavač

Lokalni javni emiter Radio Bijelo Polje

Za izdavača

Dragić Rabrenović

Dizajn naslovne strane i priprema za štampu

Marko Tvrdišić

Štampa

Grafički centar Merkator
Bijelo Polje

Tiraž

500

Knjiga je objavljena u sklopu drugog Regionalnog festivala fantastične književnosti - REFESTICON 2014 i pripovijetke su odabrane tematski u skladu sa žanrom koji se promovise na festivalu

ĆAMIL SIJARIĆ

PRIČE IZ HILJADU
I JEDNE NOĆI

Zbrika pripovijedaka

Lokalni javni emiter Radio Bijelo Polje
Bijelo Polje, 2014.

SIJARIĆ MEĐU JAVOM I MEĐ SNOM

Priče što ih je zapisao Ćamil Sijarić su skoro po pravilu obojene u duhu njegovog zavičaja, zapravo zavičaja kakav je zapamtio iz djetinjstva. Svakako da uz, uistinu doživljena iskustva, značajan izvor njegovog sjećanja, pa tako i proze, predstavlja imaginarno, legende pripovjedane u rodnom Sandžaku, ne manje životne no puka java.

Sijarić se poigrava folklorom, oživljava predmete, mistifikuje prirodne pojave ili ih 'prevodi' na svakidašnji jezik, tumačeći ih iz perspektive legende, što u biti, predstavlja temelje mitosa, koji baš pisac generira u pričama koje možemo okarakterisati kao fantastične.

Naravno, kada ne bi svoje junake pozicionirao na sredokraći između jave i sna, objektivnog i subjektivnog postojanja, sve to pisanje ne bilo smisleno. Ali, upravo Sijarićevo poigravanje sa mitosom kao protutežom svakidašnjem, poznatom, te omogućavanje da njegovi likovi, samim tim i čitalac, olako prelaze granicu, kao da te i takve granice uopće nema, kao da san proizilazi iz jave, kao što java proizilazi iz sna.

Tako se u "Bunaru" poigrava sa istinom i laži, do te mjere da nismo sigurni što je istina a što laž, što je stvarnost a što san. Zapravo nam Sijarić hoće reći kako su naše predstave smiješne, da razlike između istine i laži, između snova i jave, nema...

Voda kao okosnica transcendencije u priči "Voda Promuklica" postaje, u maniru tradicionalnih, drevnih legendi, voda života, zapravo živototvorna voda, koja nudi izlaz iz kruga materije, propadanja i rađanja, uzdizanja, padanja, stvaranja, nestajanja...

"Zemlja", opet, otvara novi potencijal, ukoliko ispravno razumijemo Sijarića, u domeni otvaranja antičkih arhetipa, dakle postavljanja prirođenih temelja postanja, trajanja izvan gra-

nica naših predstava o svjesnosti, zapravo opstanku vezanom za kratki život proveden na zemlji, besmisleno veličanje JA modusa Vivendi.

Opet, san, java, život i smrt, dotiču Avdula u priči "Zelen prsten na vodi", kao neopozivo konačno određenje, da ne kažemo usmjerenje, na putu od postanka do prestanka egzistencije, JA, pretpostavlja prirodno oličeno u mračnoj vodi naspram neviđenog, magijskog, snovitog zelenog prstenja, prstenja što obećava bivstvo izvan okvira materijalnog opstajanja.

Sijarić ne tretira smrt tijela kao konačan čin, dakle, tačku na tangenti naših života, koju bi trebalo obojiti tragičnim. Baš kao u priči "Bor, ptica i ništa", u kojoj se poigrava problemom dugotrajnja, pticom što zasija tek u hipu, te djetetom nesvjesna prolaznosti svih ciljeva, djela, nedjela, kojem tek strava proistekla iz sama postojanja tako dugovječnog prirođenja, ili tako kratkotrajna leprha, takođe prirođenja, zbori o njegovoj sudbini, ne argumentima, osjećajima ...

Sijarićev "Sat" mjeri drugačije vrijeme... Snovito... Nestvarno, ne baš u sate raspodjeljeno. A takvo vrijeme stvarno jeste, pripovjedano kao u hiljadu i jednoj noći, življeno do posljednjeg daha, do posljednjeg sna, vrijeme koje je mjerljivo samo otkucajima vašeg srca.

Stoga, ovaj ne pretjerano obimni izbor priča nudi Sijarićev zapis ne o Sandžaku iz udžbenika, historijskih, ne o osobama čije ćete podatke naći u knjigama rođenih, knjigama umrlih. Ne o događajima koje biste mogli prepričavati s koljena na koljeno. Ovo su priče koje su mogle obilježiti vaše živote, jer, pripovjedaju o sanjanom Sandžaku, a opet jednako stvarnom kao što je onaj kakvog znate iz svakidašnjice.

"Život je san", ko bi to mogao sporiti, kao ni jednostavnu činjenicu da mi ne činimo za života ništa drugo do da naše živote sanjamo...

*U Zenici,
maj 2014. godine*

Adnadin Jašarević

RIMSKI PRSTEN

Govorili smo mu, i govorili, i govorili, i ne Azize, i ne Azi-ze i on nas ne poslušā, nego se diže da raskopa grob nekakvog starog Rimljanina. Veli nam da hoće da vidi šta je unutra.

Vas koji ste na zemlji ja vidim. Ali hajde vidi kroza zemlju, i dolje ima ljudi – veli nam.

Uzalud smo mu govorili da su dolje samo kosti; kosti davno umrlih Rimljana i Grka, i još nekih drugih: niko ne zna ko je u davnim vremenima živio u ovim našim Bačevinama; živio i otišao pod zemlju. Rekli smo mu:

Kud će na drugu stranu, nego podzemlju. Pod nebo ne može.

Odgovorio nam je da on to zna, i da zna što mi i ne znamo: da je hiljadu puta više ljudi pod zemljom nego na zemlji: veli nam da će ih od sada dolje biti manje za jednog čovjeka, jer će jednog Rimljanina da izvadi gore. Rekli smo mu da će izvaditi samo kosti, a one će biti kao i svake druge.

Šta će ti kosti, Azize? Razgrnućeš ih pred sobom i u njih gledati: tu ruka, tu noga, tu glava, a ta noga ne hodi, niti glava zbori; ne preturaj, Azize mrtve kosti.

Hoću onoga Rimljanina – odgovorio nam je, za druge veli da ih neće dirati.

Najzad smo ga ostavili neka radi šta god hoće.

Grob toga Rimljanina nalazio se u njegovoj njivi; bila je to neka gomlila kamenja, obrasla granjem i trnjem, i smetala mu pri oranju, (našli smo na kraju da Aziz ima pravo da na svojoj njivi radi šta mu je volja, ali nismo našli da ima pravo da i sa

tim Rimljaninom radi šta mu je volja, jer ako je njiva njegova, nije i taj Rimljanin: on je ničiji, on i nije na zemlji nego pod zemljom. I bilo nam ga je žao, jer ne može ustati da se brani; tako smo i rekli Azizu:

A da je on živ, Azize, pa da te potjera: kako bi ti noge bile kratke!

Odgovorio nam je da su kod Rimljanina noge bile duge, jer mu je dug i grob, i da će nam ih pokazati kad ih izvadi.

Nismo išli da gledamo kako raskopava onu zemlju kamenja, granja i trnja, ali nismo mogli i da ne mislimo na toga živog Aziza i toga mrtvog Rimljanina i od nekud nalazili da su njih dvojica postali bliski jedan drugome i da više i ne znamo ko je od njih Aziz a ko Rimljanin; neki su u svojim mislima išli čak dotle: da Rimljanin iz zemlje iskopava Aziza, i da u tome, kao po kakvom dogovoru, mijenjaju svoje uloge – i čas je jedan, a čas drugi i živ i mrtav.

Aziza smo dobro znali, jer on je bio iz našeg sela Bačevina, bio je naš rođak. Mrk u licu, glave velike, ramena jakih, košulje pod grlom nikad zakopčane, ali nismo znali – niti mogli da znamo – kakav je bio onaj Rimljanin, ni šta je na sebi nosio: od čega mu je bila košulja, kakva mu je bila kapa i na nogama obuća, i to je stalo da nas muči, jer nismo umjeli da ga obučemo, pa smo sa Aziza ponešto skidali i namicali na Rimljanina, kako ne bi bili jedan obučen, a drugi go.

Treba da kopam još jedno dva dana, pa ćete ga vidjeti...!

Nismo mu rekli da ga mi već vidimo; i da vidimo kako, kao i on, nosi raskopčanu košulju.

Aziz je, uz to kopanje, ulazio u naše kuće kao da je stigao iz nekakve daleke zemlje, u kojoj su drukčiji ljudi, i drukčije nebo i zemlja; a mi vidjeli kako mu zemlja – ona žuta iz njegove njive – sve više ulazi u lice i kako je sve dalje od nas a sve bliže onom Rimljaninu...

Jednog dana, kad je bio sve završio, ispružio je ruku pred naše oči i pokazao nam na malom prstu prsten.

On ga je nosio! – veli nam. Uzbudio se, glas mu treperi, jabučica pod grlom poigrava; ne možemo da odredimo je li tužan ili je radostan.

Ko ga je nosio? – pitamo ga, a odgovor već naslućujemo.

Rimljanin je nosio ovaj prsten. Izvadio sam ga iz zemlje. Bio mu je na lijevoj ruci, na malom prstu. A sad ga evo na mojoj lijevoj ruci, na malom prstu, kao što ga je i on nosio. Taman mi je, da je manji ne bi mi mogao na prst, a da je veći spadao bi mi; zadovoljan sam.

Nadnijeli smo se nad taj rimski prsten da ga izbliza vidimo. Velimo Azizu:

Taman ti je. Kao da je taj tvoj prst njegov prst; kako se to kod vas dvojice potrefilo.

Tako – veli Aziz. – Jednaki nam prsti. Pa Rimljanin rekao: kad ja prestanem da ga nosim, uzmi ga ti te ga nosi, i evo ga nosim i nosiću ga dok sam živ, nek je hvala Rimljaninu. Čuvao ga za mene hiljadu godina, i više; nije to šala.

Mi nismo mogli tako nešto da kažemo, jer taj prsten nije gotovo ništa vrijedio; bio je od bronzne, sa krunom na kojoj je bila urezana slika kože od vola, sa nekoliko recki oko te kože, i viticom koju je zemlja već bila dobro nagrizla. Rekli smo Azizu da ga zdravo nosi, a u sebi pomislili, da niko pametan takav prsten ne bi nosio. Jednom se od nas ipak omaklo, rekao mu je da sakriva lijevu ruku kako mu taj prsten niko ne bi vidio i nasmijsao mu se. To ga nije uvrijedilo, do samo malo rastužilo. Veli:

Ti ne znaš šta bi ti ovaj prsten rekao kad bi mogao da govori; rekao bi da on duže traje nego mi ljudi. Da on duže putuje od nas ljudi, mi odemo do u Akovo i natrag, a on s prsta na prst putuje otkad je čovjek postao pa dok nas svih nestane sa zemlje. Eto to ti je jedan prsten, a ti pričaj šta god hoćeš.

Uzeli smo da je ta Azizova riječ pametna i stali da zamišljamo kako je taj prsten putovao hiljadu godina dok nije došao na Azizov prst, i da će se, jednoga dana kad Aziz umre, dići na svoj dalji put, sve s prsta na prst – pa prsti odlaziti pod zemlju

a on ostajati na zemlji. Puno mudrih riječi izrekosmo oko toga prstena, i najzad sve to odbacismo: i prsten, i Aziza, i Rimljanina, i potvrdismo ono što smo već bili rekli: da ono što je pod zemljom ne treba dirati, nek nam je dovoljno ono što je na zemlji, a na zemlji je sunce koje nas grije.

Neko vrijeme iza toga čusmo kako Aziz sve rjeđe izlazi na sunce; čusmo da mu ona žuta boja zemlje – one kad je iz nje vadio Rimljanina – sve jače ulazi u lice, i da mu onaj prsten sve češće spada s prsta, jer su mu se prsti istanjili.

Odlazili smo da vidimo Aziza.

Sjedio je u sobi, glave sagnute, zamišljen; gledali smo ga u žuto lice i pitali ga šta mu je.

Žut si, Azize.

Jesam, žut sam; onaj Rimljanin mi ne da mira, zato sam žut. I bojim se...

Prođi se, Azize, toga Rimljanina, ne misli na njega; ne misli, Azize, na mrtve kosti – velimo mu. Hrabrimo ga koliko možemo, jer nam ga je žao.

Nisu one kosti mrtve – odgovara nam. – Svake noći ožive. Živ mi Rimljanin uđe u sobu, stane predame i izgovori: “I ti nosiš taj prsten na malom prstu kao što sam ga ja nosio.” I svake noći tako, braćo moja. Izgovori to i nestane ga. A ja ostanem budan i gledam u ovaj prsten. Na malom mi je prstu, kao što ga je i on nosio na malom prstu. I kad ga od muke skinem, čini mi se da mi je jednako na prstu. Prionuo je za mene kao boljka i ne da mi da ga se oslobodim. Mala stvar – ništa drugo do jedan prsten – a jača od mene. Pitali ste me šta mi je. Što sam žut. I ja vam odgovorih: žut sam od tog prstena. I onoga Rimljanina što mi noću dolazi.

Nismo znali šta da mu na to kažemo, do ono što nam je bilo najlakše:

Ne primamo ti odgovor – velimo mu. – Ti to, Azize, sanjaš, a san je, Azize, laž; ne boj se toga Rimljanina, nemoj na njega misliti pa ga nećeš sanjati.

Ne hita da nam na to išta kaže, gleda nas tužno, ćuti – pa će:

Ne znam jesam li budan ili sam u snu kad mi on dođe, ali ga vidim kao što sad vas gledam i kao što sad vas čujem, braćo. I ne bojim ga se; on i ne dolazi da me prepadne, on dolazi kao da se nas dvojica odavno znamo i ništa mi ne učini, niti išta drugo izgovori do to da je i on nosio ovaj prsten; ne kaže to ni ljuto, ni oštro, ni blago, nego tako... da ja to znam. Pa me ubi što to znam; umrijeću od toga što to znam. I šta činim? Sagnem glavu i gledam u ovaj svoj mali prst i u ovaj prsten. Bacao sam ga kroz prozor. I odmah zatim izlazio te ga opet naticao na prst. Ne mogu bez njega, a ne znam šta ću od njega, braćo. Hvala vam što ste došli da vidite moju muku.

Pokušavali smo da *ga* okuražimo, ali nismo uspijevali; nismo više ni imali riječi za taj njegov prsten, nego za onoga koji mu se pojavljuje; pitali smo ga kakav je taj pokojnik što mu u snu izlazi pred oči; popravio nas je, veli:

– I na javi, i na javi – i nastavio: – Ne znam kakav je: takav kao što su bili svi oni koji su nekad živjeli a danas su pod zemljom; lice mu od zemlje žuto, to sam vidio, a drugo se na njemu i vidi i ne vidi, do toliko da je to živ čovjek.

Naša radoznalost išla je dalje, pitali smo ga je li velik ili mali, a on nam odgovorio:

Bolovao je nekako mirno. Cio mjesec – dok najzad nije došao čas kad smo morali da se zapitamo gdje da ga zemlji predamo. Neko je rekao da je ona rupa u njegovoj zemlji iz koje je izvadio onog Rimljanina još otvorena i da bi mu ona odgovarala. I sam je Aziz govorio, da su njih dvojica jednaki – on i onaj Rimljanin – pa bi mogao u njegovu rupu da stane a da se iz nje ni lopata zemlje ne izvadi. Nismo o tome umjeli ništa da kažemo, do toliko da bi bilo dobro da se na svojoj njivi odmara, kao što se na njoj odmarao kad je živ bio.

O prstenu nismo ništa rekli, prsten će otići sa njim.

ZELENI PRSTEN NA VODI

Poslije rata Bioča oživje.

Po njoj se prvo uzmutiše žandarmi, i objaviše otprilike ovako: Nema više rata, nema pljačke, sad je sloboda, uživajte... A pisne li samo iko u selu, jedna će mu biti njegova majka, – nek dobro znate.

I selo to primi. Šutjelo je i gledalo žandarme – oni svakog dana naiđu kroz selo, idu polako jedan za drugim, drže neko čudno odstojanje, i svaki pjeva pjesmu – pa tako: koliko žandarma toliko pjesama: i svaka drukčija, već prema tome odakle je žandarm.

Selo uhvati te žandarmske pjesme onako kako je znalo i umjelo, i kako se pjesma na brzinu hvata, i poveza: od jedne pjesme uze ariju, od druge uze samo riječi, tako načini neke svoje pjesme, koje pjeva kad žandarmi odu, i popravlja kad opet naiđu.

Od tih pjesama Avdulu Kuču dođe da izludi. Kud god izađe iz svoje kuće – a ono ga dočeka pjesma; izvija je neko, natuca, brka riječi, i šta ispada – ijuk. On je te pjesme tako i prozvao: ijuk! Bježao je od njih kud je znao: u izbu, u staju, u trap. Jednom je tako i granje našao, samo da ne čuje žandarmsku pjesmu; i tamo, glave zabodene u lijesku, izgubljen, uplašen, blijed ostao sav dan i svu noć.

U svojoj kući, uslonjen uz jastuk, zelen i crn u licu od muke, on je stalno gledao u tavan, i zborio samo jednu riječ: “Ubiše me te krmske pjesme!”

A selo je jednako pjevalo...

Ide tako mladić, raspan, gologlav, zinuo te pjeva, a on mu dovikne, prekine mu pjesmu:

- A kome li, nesrećo? Kome pjevaš, čemu pjevaš? Opaši se i prekini ijuk!

Za ovim pjesmama dođoše druge - dođoše čobani crnogorski, kupiše sijeno, dotjeraše stoku, u torbama doniješe pjesmarice, i povazan iz njih pjevaju po selu: "Bože mili čuda velikoga...!"

Avdulu dođe pamet da pomjeri.

Sluša ta ređanja iz pjesmarica, a sve u sebi smišlja i govori: "Zbog mojih je to djevojaka... Nije zbog mene. Tu smo..." I stalno u sebi pritvrđuje: "Jeste... zbog djevojaka..." I sluša. A pjesmarica čuje se svuda. Legne tako mladić na slamu, unese lice u listove knjige, digne gore noge i opanke, i reda glasno, kao da čita cijelom selu: "... Kako trava na zamjerke raste, kao dojke u dobre djevojke..."

"Moje djevojke... - dodavao bi u sebi Avdul - no na koju li on to misli: ili na Džeku ili na Meku?" Ponekad se i one jave, iz kuće, iza naćava, iza ognjišta, iza stapa, otpjevaju žandarmsku pjesmu, onako kako najljepše umiju, i ušute, da daju vremena pjesmarici. Avdulu se činilo da sva ta rađanja znače uvijek samo jednu riječ: volim te, volim te... Čudio se, bećio oči, odbijao rukama: "Otkud - volim te, kad su druga vjera! Zemlja bi propukla kad bi to bilo". Odahnuo bi, savio ruke, šutio i mislio: "Propast... ! Nastalo na zemlji novo vrijeme, nastala propast. To je..."

Ali djevojkama ništa nije zborio - trpio je u sebi svoju muku, tamnio u licu i blijedio.

Jednoga dana prizva najstariju, za koju se najviše bojao, i veli joj:

- "Džele!..." - pa ušutje. Gledao je pred sobom u šaren ćilim. Nije mogao ništa da joj kaže - a kad bi mogao i kad bi smio, on bi joj najradije izredao:

"Džele s . . Ko ti je otac i ko ti je majka? Čija si ti? Znaš li? Otac sam ti ja, to znaš. I znaš da ti je djed bio Arslan. Zapamti to. Dobro . . A sad mi reci kome pjevaš? I čemu pjevaš? Pjevaš

tom čovjeku iz Crne Gore. Prekrštenom. A ko te sluša? Sluša te grob majčin, i bijačin, i grob djedov! I ja te slušam. Ja... živ. Nijesam više, nijesam živ, ali te čujem, čujem te, Džele. Pominješ srce, a misliš na njih, na te ljude. I veliš ti, veliš: evo ti srce... A čije srce, ti Džele? Ko ti je otac, i djed ko ti je? Pomisli se ti, Džele”.

Sve je ovo Avdulu sad prošlo kroz glavu, i on ostao kao posječen, jer ništa nije smio da joj kaže – skršiće je riječ, ubiće je. Digao je oči i gledao je: “Evo sad ću ti nešto reći...” I opet je šutio. Svaka mu se riječ činila teška – izrekne li je, i ona će pasti sa svojih nogu, postaće blijeda, pa žuta, pa crna, i takva će ostati do smrti – žuta i crna.

Ona je čekala. Nikad joj se prije nije desilo da ovako stoji pred ocem i da ga gleda tako smrknutoga. Uze se za struk od zaprege i nabora je. I pri tom pomisli. “Kriva jesam... Baš ja ista, ova koju ti zoveš: Džele... I jesam mislila, stoput sam pomislila: da mi baš Spasoje, da mi on isti, gužva zapregu, i gužva košulju moju, i da je ispalo to oboje, kao da ih je kljuse izgazilo. Mene izgazilo... Ovu istu. To jesam. Zamišljala sam...”

Njoj se činilo da je neko provalio u njene misli, i u osjećaje, i da je sada sve ono njeno što je držala kao tajnu, izbačeno tamo nasred sela, nasred snijega, i da sudbina djevojačka drukčija ne može ni da bude, nego da se sve njeno sazna.

Nije umjela ništa da misli do da je kriva. Krst Spasojev – toliki, sašiven od zlata na crvenoj čohi, razapeo se pred njenim očima, tu između nje i njenog oca, i došao strašan, i tuđ, i istjerati ga ne možeš ničim – jer pod tim krstom su oči i vjeđe, i sav onaj lik Spasojev, koji je ona virila kroz čvor, i sve u sebi prizivala boga: “Sačuvaj me bože od druge vjere, a jeste... jeste u vodu da skočiš zbog njega, i nikome gore ruku da ne pružiš, no da kažeš – nosi me vodo!” I kad bi baš sada ta voda, zahučala odnekud i sve odnijela: i taj krst, i te oči, i nju, a ostala samo Bioča da priča: “Bilo jednom tako i tako . . . O b u z i m a l a je sve veća želja da se nešto uistinu desi, strašno nešto, i kad bi mogla,

kad bi to išlo, ona bi i sama sada rekla Avdulu: "De Dule, ubij me, Dule..."

Ovako duga i mučna šutnja, i ovako strašne misli u sebi, zamoriše ih oboje, i Avdul poče da traži izlaz - gleda nekud preko njene glave, nekud u lončice na zemljanoj peći, i veli:

- Ne dubi tu, no se kuda mrdni, noge imaš? Ili nemaš!

Ona se polako otkide s mjesta.

Činilo joj se da je kao ovca, s koje su upravo ostrigli vunu, pa došla gola - i takva treba nekud da se makne, nekud da pođe, a kuda? Kuća joj tijesna, i više i nije to njena kuća, nego je tuđa, i sve su te stvari u njoj tuđe, i zbore: zna se sve, ti Džele . . . Izađe iz sobe, priđe ognjištu koje je gorjelo, i tupo se zagleda u žar - ostade tako, postoja, pa se trže, pogleda gore u prazan tavan, na kojem su se, sada sasvim prazna, vidjela crna lastavičja gnijezda. Njoj ode misao na lastavice... Otišle nekud... „A da li ću ja ikad otići? Neću . . . Ko će doći po mene, ko će me tražiti? Niko! Sjedi i pleti sijede vitice. Još danas pjevaj, a sutra plači. Danas mi veli da ne pjevam, a sutra će mi da ne plačem. Kao da ja mogu bez to dvoje!" Desno od nje, uz crnu hatulu, stajale su bukove naćve - stare, izlizane od mnogih ruku. Ona im priđe, podiže teški glomazni kapak, zahvati brašno, poče da ga sije. Htjela je ma šta da uzme da radi a naćve je prve primamiše.

Te stare naćve, tu u čošku kuće bile su uvijek žensko utočište - k njima su žene prilazile uvijek kad ih bol opaše i tuga stegne i tako stojeći uz njih i sijući brašno razmišljale o mucu što ih je snašla.

Džeka im je prišla sasvim mirno. Htjela je samo da razmisli šta će to sutra od nje biti. I ništa ne može da izmisli. Vidi samo tamu i vidi sebe tu nad naćvama: povijenu nad naćvama: povijenu nad sitom i brašnom, rukava visoko zasukanih, ruku studenih i brašnjavih - povija se desno i lijevo, sa njom se povija i skut od košulje, s ruke na ruku šetka joj sito, prati njene misli: "Ti Dule... Ti si muško. Ja mogu naćvama to da kažem. Tebi ne mogu jer si mi ti otac... Muško si ti, Duka, i ništa ne znaš. Ja sam

djevojka, i znaš šta je moje: čekaj zlu godinu... Da dođe ona – zla godina da dođe, pa da se ja udam. Nikad. De, sito, kaži mi, dete vi, naćve, de išta ovdje neka mi kaže: za koga se mogu ja udati. Ima li igdje momka? De, koji je? Kaži mi ga, sito, pitam te ja. Rat pobio... pa crno. Prazno... Šta će meni moje oči ovakve, kad ih niko nema da pogleda? I baš nema! A ni one koga. Baci ih na tavan... Šta će meni djevojci oči? Ti si sito... I ti Dule. Vi ovako, onako... Ja znam kako je. Eto mi ruku... Nijesu krive, nijesu suhe. No su baš ruke, baš jedre. I eto, de – šta će mi one, do da brašno siju. I dojke šta će mi? Eto baš dojke, ti sito, de kaži mi. Djevojka bajagi, i dojke ima, i krije ih – a šta će joj one, i zašto ih krije, i kome ih čuva! Slobodno ih objesi o plot. Baš ja da ih objesim ista. Hodite ptice... Kuku šta ja zborim! I baš nek zborim. Nek dođu ptice... Jer Dul je kriv... Ko je od vas sviju kćer udao? De reci, Dule. Ko? Nijesi ni ti, nije ti ni brat, nije ti ni djed. Došao neko iz svijeta, i – daješ li...? – dajem ti... I eto ti udaje! A ako ja potegnem pa se sama udam... Ti, sito. Šta veliš? Odem za Spasoja! Pa krst... tras! Na vrh čela. Ti đavole... Što me puštaš da tako mislim? Ja sam znojava... Mislim na Spasoja, pa sam stoga znojava. Ti sito. Ti nijesi kao Dul. Pred tobom se sve smije reći, jer stvar si, nijesi živ stvor. Da ti šapnem... Da ti ja recimo, sad nešto šapnem: mio mi je Spasoje... baš on! Pa ubij me. De. Sad. Mio mi je”.

Ona udari šakom po situ, istrese brašno i stavi ga u naćve, obrisa peruškom ruke i rukave, pa i nju položi pokraj sita, spusti polako kapak na naćve, pa priđe k vratima, pogleda. Dan je bio bistar. Nebo hladno i vedro. Snijeg išaran tragovima, jer stoka je gazila svuda – probijala prtinu oko kotareva, grijala se sunca na položinarna. Negdje daleko čula su se zvona, urijetko, promuklo, i kroz nju lupnula nečija vrata, jako, kao zainat. A poslije opet nastala je tišina, suha, hladna sa tim zvonima što se u njoj krune, bojažljivo, škrto.

„Sta imam da gledam? Ništa. Prazno nebo” – veli Džeka u sebi, pa pođe rukom da zatvori vrata, ali brzo zastade, poslušna:

negdje visoko čuli su se ždralovi, osipali nebom tanke glasove, i malo – pa se ukaza crna niska od krila, razbijena u dva kriva kraka, plovi lijeno, umorno, roni u tanak, rumeni zrak. Onda diže glavu i pogleda ždralove, pa veli: “Uže ždrale!” – a neko dodade iza plota: „U kući ti zdravlje! Tako tebi vele ždralovi”. Ona postoja, pogleda u crne ljese kod plota, iza kojih je, polako, nicala nečija mrka kapuljača, sa velikim snježavim šiljkom, pa ramena pod kabanicom, i najzad cio Spasoje, koji stade sa sebe da stresa snijeg.

“Odoše ždralovi...” – veli joj on tek da nešto kaže, gledajući kako zijev vrata postaje sve manji i sve uži, i kako se najzad vrata zatvaraju, uz neku tešku i bolnu škripu, kao da i ona sama vele: “Odoše ždralovi...” Pred njim ostade red ledenica, obješenih gore u strehu, i pod njima crna, zatvorena vrata. Uhvati se rukom za suh prut u lijesi, odlomi ga i baci u snijeg. “Sad vrši... vrši oko kuće i zovi bulu!”

Nije znao šta da radi. Prišao je na druga vrata, ali su i ona bila zatvorena. “Divalj svijet!”, veli u sebi i izmače se, pođe prtinom ka svojoj kući, tražeći glavi drugi put i način kako da se približi buli. Dolazile su mu razne misli, i on ih sada zborio glasno: “Šta hoćeš ti, bulo? Sve sam ti rođake povaljao, kao kokoške – padao sam im i na koljena, i sa koljena ih obarao. Znao sam ja, pile, da ti to gledaš, i zato sam ih onako povaljao, da snagu mi vidiš, šta hoćeš? I opet ću ih... a ti gledaj”. On okrenu naprijed ramenima, kao da zbilja nekoga obara, pa se povrati, skide sa glave kapuljaču i protra čelo.

Odmah po dolasku ovdje u Bioču, Spasoje je ispružio ruke, protegnuo se i kliknuo:

– Ima li ko da se pohrvemo? Ili povučemo grčivrata? Čik ljudi! Ko smije?

A zatim su nastala silna hrvanja, i silna stezanja pleća i krstina, tako da se na opancima kidala oputa i žabica, na gaćama pucali gatnjaci. Svak je htio da okuša snagu, i sada je eto imao s kim – s tim momčetom iz Crne Gore.

“E dalje...” – zborio je u sebi Spasoje. Šta bi se pričalo po Dubnici... Eno Spasoje doveo bulu... O što mu je lijepa, zemljo li mila! Pa bi se selo iskupilo - gleda je, i mene gleda, i zbori mi: Spasoje, sokole!”

Zanesen ovakvim mislima o buli, on i ne primijeti da skrenu s puta, sve dok prsima ne udari u plot.

“... Sokole!” ponovi on glasno. Sa suha pruća prhnuše ptice, načiniše polukrug u zraku, i opet se spustiše na drugi kraj plota. Spasoje se uhvati za pruće, zagleda se pred sobom u podinu sijena, koja se, rasparena na suncu i ugrijana, žutjela na čistoj snježnoj ledini kao dukat. On udahnu miris suvih trava, nakašlja se glasno - a otud, s brijega, na taj njegov kašalj odgovori ovca: bleknu, a uz nju druga, pa treća, i najzad se cijelo stado dade u bleku i u trku - jer je bilo vrijeme užini. Činilo se da otud vojska trči, u nekom divljem zaglušnom halaku, kojoj ništa ne može na put stati. Spasuju odnekud dođe misao: da ovo što gleda i nijesu ovce, nego sve sami Biočani, digli halak na njega da ga uhvate, i sad će, čim priđu: “ti li si onaj obijaš po selu, što djevojke tražiš, e evo ti za to...” I nadodaje: “Moglo bi tako nešto i biti. Divalj svijet!”

Ovce ga okružiše. Stotine glava diglo se gore, gleda ga, svjetlucaju na suncu žute oči, miriše vuna. Na leđa onih što su stajale s kraja spustiše se ptice. On se sagnu, odgurnu ovce ispred sebe, načini prolaz, izvuče se i pođe dalje. One su ga gledale začuđeno. Ponekad bi bleknula za njim, kao da veli: „A kamo užina? Zar si takav!”

On nije znao kuda da okrene. Da ide kući - zna šta ga čeka: stric Milika, i zna šta će mu Milika reći: “Savij svoje papke ti, đetiću, jer lako možeš prezuti opanke. Tursko je ovo slovo”, i šta ima tamo da vidi: džakove soli, vreće brašna, neoprane vagane i kašike, oko peći mokre čarape, i u svemu tome strica kako kašlje.

On se odluči da ode Sinanu - najbližem rođaku Avdulovu, jer je taj Sinan gotov na razgovor, smišlja i priča šta mu na um

padne, a sve opet liči na istinu, tako da na kraju ne znaš šta si čuo. "On će meni priču, ja ću njemu priču... Neka vidi što je đak..." Spasoje se ovdje kazivao đakom – iako je to davno prestao da bude. On je nekud učio gimnaziju – učio, učio, pa najednom stao. U selu se pričalo da je on tutkun, to jest potvrd u pamćenju, i ma koliko cijepao opanke, i rame knjigama odvaljivao, njega čeka te čeka ono što je njegovo – da u Dubnici valja klade.

On se branio od takvih mišljenja, vadio se na čudnu kuku: "Pošli mi brci... pa mi ne daju. Ne mogu da pamtim". Knjige nikad nije uništio, ali ih nije ni otvarao - vukle su se po sobi i po izbi, nalazile se i na tavanu, dospijevale u slamu na gumnu, i najzad se grdno umnožile – od jedne se načinile po tri, ili lutali sami listovi, ili opet same korice, da žene najzad sve skupe i slože, sa čudnom brigom i poštovanjem, jer su knjige đačke i popovske stvari, treba ih čuvati.

On je čitao samo pjesmarice. Popne se na krov od kolibe i zareda: "Biju Srbi, a biju i Turci...". Naiđe čovjek, sjedne u hlad i sluša – i zaboravi kad je sjeo.

Od cijeloga njegovog školovanja, najzad mu je ostala samo pjesmarica. "Dosta je i to... Neka se u selu spominje car Lazar", zborili su njegovi stričevi.

Spasoje izđika. Dobi snagu, razraste se, nabi vrat. Šake mu dođoše kao lopate. Stoga su ga i poslali ovamo - da dokon ne zijeva po Dubnici, no da se Miliki nađe pri ruci, da mu pomogne, jer je i zdrav i jak, a posao neće biti težak – imaće vremena i za pjesmaricu.

Pred kućom se prisjeti biočkog pravila – da ne treba kucati u vrata, nego zovnuti domaćina, i on ga zovnu, krto i kratko, i nekako glasom siromašnim, iako je htio da bude drukčije:

- O Sinane!

U kući je nešto jako lupnulo, a zatim dijete briznulo u plač, glasom tankim koje brzo pokri glas ženski:

“Puklo baš danas, u ovaj petak, druge ti ne bilo? Neko zove, đavoli, vidite ko je. Ostavi gaće baš tu gdje su – potrči”.

Pa sama kriknu, otvarajući kućna vrata:

– Tu smo, tu... ko zva? – i pomoli glavu zabrađenu krpom, veliku, sa niskim čelom i jakim vjeđama, ispod kojih su, sitne i koso usađene, žmirkale žute mačije oči, nenaviknute na jaku svjetlost. Ona odmah izreče u sebi: “Golema li vlaha na snijegu, o bože!” – pa veli glasno:

Muške glave nemamo u kući, a vratiti čovjeka ispred praga... baš ne znam šta ću.

Ona se prisjeti da ipak treba da pred strancem sakrije lice, ali pošto je već bila rabota, odmahnu rukom i kuđeljom, veli: “Neka bog oprost!”

Tražim Sinana, – veli Spasoje.

E bogme ga ovdje nećeš naći, – veli žena. – U svađi smo ja i moj muž Sinan, pa čovjek lijepo rep na krsta, i hajd drugoj ženi. Žalim ti se od muke... Nek zna svak. Baš. I Turčin i Srbin. Neka se zna kakav mi je čovjek. Eno on je u onoj kući, ti Srbije. Eno u onoj sa jednim rogom...

U onoj prvoj? – Upita Spasoje u nedoumici.

Čuješ u prvoj! Ko ti veli u prvoj? U drugoj. Imaš li oči? Jedan rog je na njoj, upamti to. Eto ni za zdravlja te ne upitah. Pa drugi put.

Spasoje zabode noge u snijeg, okrenu ka kući sa jednim rogom.

Na vratima od sobe dočeka ga zapara, gusta, kisela – kroz kiselinu mirišu drva, mokra, čamova, složena kraj male limene peći. Spasoje ne stiže ni kapu da skine, a Sinan, koji je dotle ležao na podu, ugrijan, rasparen, razdrljene košulje na prsima, već se našao na nogama i ponudio mu tronožac da sjedne.

E junače, nek si mi došao – izusti on brzo i zbunjeno, pa priđe prozoru i otvori ga. Hladan talas zraka uletje u sobu, obliza patos sve do za vrata, probudi mačku na ćilimčetu. Peć još jače zabubnja. Spasoje prebaci nogu preko noge, pa pošto

vidje opanke snježave, udari jednog o drugi, otrese snijeg, i pri tome upita:

U opštinu nijesi išao?

Išao sam. Da joj budem zrno u đerdanu. Riba bez vode, i ja bez opštine... Takav sam. I znaj jedno: da sam ikakvu školu učio, činovnik bih bio od prve ruke. Osjećam ja to ovamo u sebi. Vidim ja svoj damar. Nije mi težački, nego činovnički. Ah sad trpim... Čuvaj tu furunu. Sudbina!

Spasoje okrenu razgovor na drugo – na djevojke. Htio je da vidi šta on misli o tome, ali nikako da zadre u riječ, da okine i kaže prosto: “Ja volim... Bi li ti bio s moje strane? Sta tražiš za to?” Mučio se, tresao opankom, i najzad počeo izdaleka:

Što ti kod nas ima djevojaka... Mnogo ih ima. Deset puta više no ždrebica. Pa skaću. A ja đak, pa i ja skačem.

Pa to i jeste đaćko, i baš skaći, – potrča Sinan da se složi, i za volju njegovu najsmiješi se, pokaza zdrave bijele zube, iščešane tvrdom kukuruzovinom. – Svi smo skakali... I sam sam skakao. Bilo...

I vi imate, – navodi Spasoje na svoju riječ, škripnu tronošcem. Šta to?

Ždrebica, velim.

Ti si Srbin, – veli Sinan, pa se i sam pomače s mjesta.

Neka je čast, – uplaši se Spasoje.

I tebi čast, – procijedi Sinan.

Nasta šutnja.

U brvnima čuo se sipac, a na smrzlu snijegu koraci, kao da neko, tamo pod prozorom, vadi sjekire iz mokra panja.

Sinan je gledao pred sobom u patos, žvakao usnama krajčak brka – mislio: “Ma daleko on žicu prede... na bule... Može on i štetu selu učiniti”.

I on se sjeti da je ovog Spasoja vidio sto puta kako se vrzma gore oko kuće Avdulove.

“Neki će đavo uzjati na selo – i to baš s njegove, sa đaćke strane, i da ne daj se ako možeš: vlasti nemaš, puške nemaš,

snage nemaš nikakve, a u hajduke ne možeš ići, biju hajduke..." mislio je Sinan, trljao ruke, one šuštale i podsjetile ga da je danas gulio krompire. Trgnu se, glavu diže, kliknu kao prestravljen:

Daj koju riječ. Ili da je ja tebi dam: Opljačkani, satrvem, uništeni – to smo ti mi. Hoćeš li još? Država došla, vaša država, teška država – i to čuj. I u njoj je najbolje činovnik biti. To sam vidio. I vidio sam još nešto – vi ste ljudi dobri, vi Crnogorci. I stric tvoj đače, i Radul, i Gavriilo, i svi su dobri.

Kao i vi, – upade Spasoje. – I vi ste Kuči, i mi smo Kuči. Je li? Jeste... Kuči smo i mi, odgovori Sinan gledajući u ćilim.

A otkud ste vi Kuči? – upita Spasoje, gleda ga, misli: "To ti je moje đačko pitanje..."

"Đavole...!" pomisli Sinan, prekrsti noge, diže prst.

Navede me na drugu priču, – nastavi on. – U knjigama upisana nije, a ti si đak, upiši je ako ti treba. Ovako... Naš je pradjed došao iz Kuča, iz Crne Gore, iz sela Dubnice – i ime je njemu bilo Jablan, i bio je vjere srpske... Ime mu kaže. Pobjegao otud od krvi – ubio čovjeka i pobjegao. Pa tamo ovamo po Bihoru – hodio za hljebom. I za belajom ... Potegao ovamo i ubio Turčina, i sad hoćeš nećeš – bježi u tursku vjeru. Spasa nema drugoga. Pa dalje... pane ti on agi u naručje – nekome Kamberu, i lak po lak: kćerkom se njegovom on oženi, zemlju mu zauzme. Od njega smo se mi ispilili, mi biočki Kuči, svi pod kapom koliko nas ima. Je li ti dosta.

I Avdul je Kuč? – upita Spasoje, iako mu je to bilo jasno.

Tri kćerke on ima.

Sinan se trže.

Ostavi ti kćerke. Tebi ime Spasoje, njima drukčije.

Ostavljam ostavljam. Čast! No ja onako...

Ništa onako... o drugom ti – sad ja tvoj red.

Krupan i čist, nad studenom gorom visio je mjesec.

Negdje u toru čulo se zvono, bakar odjeknuo meko i široko, kao da je neko zlatnim štapom dotakao gore rub mjeseca.

U snijegu su iskrile latice, sjajem rumenim. Čista i široka, i kao od džama salivena, pružala se selom bjelina, ravna sva, na njoj crne i strašne kuće, oko njih prstenje od plotova. Huji tišina... Čuje se samo pod brijegom voda – kako iz česme pada u korito, grgori stalno, kao da neko molitvu uči, sam, u noći – tamo pod gorom.

Ponegdje krupno zalaje pas – glas se otisne niz smrzlinu. A poslije tišina opet – i gregor vode stalan i jednak.

Spasoje je stajao uz prozor, obuven, obučen, gledao tamo u rumen snijeg, i preko brijega u Crnu Goru, strašnu, u noći. Mišić pod njegovom desnom jagodicom stalno se micao i trzao, kao da prati njegove misli: „Bula...” veli on u sebi, pa se okrene, pogleda po sobi. Po sijedoj glavi Milikinoj padala je tanka mjesčina. On je spavao, pufkao ustima: puf, puf, kao da mu se nešto ne sviđa. Spasoje prođe tiho kroz sobu, čuvajući da ga ne probudi, izađe iz kuće i zgazi na snijeg, koji škripnu, kao da veli: “Ne...! Ne naprijed!” Sam, crn sav, na prostranoj snježnoj bjelini, Spasoje se učinio dvaput viši no što je.

U kući Avdulovoj tinjala je lampa – i njena svjetlost, žuta, kroz staklen prozor, gradila mrlju na snijegu. Spasoje zaobiđe tu žutu mrlju, priđe uz vrata i poslušna – zatim uz druga, nabi oko kuće dva obruča, i ništa – tišina svuda, do tamo u sobi gdje gori lampa, tamo glasovi: dva, duboka, tiha, i dvije glave pod šalovima: glava Avdulova i Sinanova, ocrtavaju se sjenkom na zidu.

Eh tvoje srce...! – zborio je Sinan Avdulu. – Puklo bi ti srce, pa nek je veliko, nek je mudro – puklo bi ti. Taj jad ne bi moglo da izdrži. Kako da izdrži! Je li to ikad bilo? Nije! E, pukni gro-me! To je velim, i više ništa.

Na silu . . to ne može, – čuo se sada glas Avdulov. – A onako... ni onako ne može. Jok.

Dokon je krmak, a dokone i tvoje djevojke.

Bog ne da.

Da đavo.

Sjenke se na zidu pomakoše – ona od glave Avdulove po-
diže gore, zasenu na zidu kao maljina, koja će dolje nešto da ša-
tre, i ostade tako – prijeteći, crna a golema, obješena o zid. Ona
druga – to jest od glave Sinanove, potonu dolje kao u bunar, i
ozdo se ponovo diže, sad puno manja, blijeda, bojažljiva.

Spasoje je gledao ove sjenke, i slušao šta tamo zборе. Bilo
mu je drago što zборе o njemu: Tako i treba, mislio je – neka
bude kao u pjesmama.

Oni se sastaju... – nastavljaio je dalje Sinan.

Ne! – odbio je Avdul, i sjenka mu se snizila sa zida. To je on
glavom pao u krilo. Otud se čuo glas nejasan, prigušen, i naj-
zad nešto kao jauk. Avdul je zatim dugo šutio, i sjenka mu se
više nije vidjela, govorio je samo Sinan, tresao glavom i dizao
ruke, ali glas mu je ostao miran, tih.

Vidio sam... Glavu sam im uz glavu vidio. Razumi ti mene:
njenu glavu uz njegovu glavu. Baš tvoje Džeke. I čuo sam – baš
sam iz njegovih usta čuo, veli mi: “Avdul ima djevojke...” I šta
čini? Pjeva tvojoj Džeki pjesmaricu. Na uhu joj pjeva. Zar da
bolje čuje. Miči djevojku iz svoje kuće, udaj je gdje – na silu je
udaj, krmaču. A da je vrijeme...

Eh da je vrijeme... – prihvati Avdul.

Pa pušku...

Pušku...

I đaku u perčin!

I u perčin đaka!

No nije vrijeme.

Nije...

Prošlo je naše!

Davno...

Takva sudbina!

Valja vidjeti...

Šta?

Da ga neko skine... Platićemo.

Avdul na ovo ne reče ništa. Obori glavu.

Spasoje se otrkpi od prozora. "To oni meni spremaju Kosovo!" – pomisli u sebi, i polako, čuvajući da se ne oglasi, prođe ispod strehe po smrzlu snijegu. On se ipak odluči da gurne u vrata, koja su se, na sivim brvnima, crnjela kao strašna zakrpa. Ona malo pucnuše – lako kao da vele: ne! – i ostadoše i dalje tvrda, crna, strašna. S druge strane vrata ču se prvo korak, a zatim kratak, uplašen glas ženski: da noćas ništa ne može biti, nek se ne crni tu na snijegu, nek bježi s glavom. Spasoje je opet gurkao vrata, i otud se opet čuo glas:

– Kukuj! Ti u zlo hoćeš.

Vrata se polako otvoriše, ipak cijuknuše. Bijela sva, samo u haljini u kojoj spava, obasjana mjesecom do prsiju, Džeka se isturi na prag pred Spasoja. Spolja je zapuhnu hladan talas vjetra, i njoj se učini da je sva gola, tu na pragu, na mjesečini, pred tim čovjekom crnim i krupnim, koji je i sam gledao tako – kao da je uistinu gola. Dogovor se svršio u dvije riječi: treba čekati da oni zaspu. Spasoje će otići u kolibu kod krave, tu je toplo, šutjeće kao nijem.

"Evo mi bure..." mislio je on u sebi, pogledao gore u zvijezde – a to više nijesu zvijezde bile, nego stotinu uprtih očiju; cijela ga Dubnica gleda – svi njegovi stričevi i rođaci, i njemu se čini da svi oni strepe, i svi se pitaju šta će to sad biti. "Idem..." – veli Spasoje i pođe da drmne stih iz pjesmarice, ali ništa ne nađe prikladno – nađe nešto preče od toga: da maramom obriše usta, popipa prstima oprhlo lice, i da izreče: "Idem na ljubav..."

Iz kolibe ga zapahnu miris slame.

Krava muknu, upilji otud krupnim očima, koje su sijale iz polumraka, liznu sivo tek rođeno tele, koje se klatilo na slabim nogama.

Koliba je bila sva zastrta slamom, da teletu i kravi ne bude hladno, a u njenom lijevom čošku, ograđenom prućem i tarabama, tinjala je mala lastrena peć. On pođe k peći – otvori ljesicu pričvršćenu gužvom, zgazi na denjak od konoplje, zavrze se – i sjede baš tu, potonu u meku iščešljanu konoplju. Gledao je pred sobom rumen žar u peći.

Bila je tišina. Čuje se samo kako krava diše, kako otpuhuje.

Stotinu misli došlo je Spasoju dok je sjedio tu na konoplji, i slušao oštar jezik kravljji, kako tamo liže svoje tele: da ga uhvate: baš tu na konoplji, i ubiju. Na ovu misao on se trže, ustade na noge i priđe uz brvna – ramenom gore obori raf, sa njega se osu bezbroj stvari: klupčad, grebeni, konci, lastrena kutija koja zveknu, iz nje prema žaru svitnuše igle, naprstak, krupna zelena puca od čimke. On se prepade, dah prekide – sluša tamo s druge strane, između kuće i kolibe, rska snijeg.

Kukuj! – veli Džeka s praga. Spasoje se sagnu i skloni grebeni koje je dolje napipao nogom, pa polako odškrinu vratnicu upusti Džeku, veli joj:

Noć je naša...

Posljednja! – veli Džeka, pruža ruke, ne da mu k sebi.

Kako posljednja?

Ti si mrtav...

Čuo sam...

A mene će udati u Pešter.

Čuo sam i to. Pa?

– Posljednja noć... to velim. Mene je strah. Hajde, idi.

Da idem... A ovakva prilika.

Zašto prilika?

Da smo zajedno.

Pa eto... Zajedno smo. Šta hoćeš. Ti stoj tamo, a ja ću ovdje.

Kad bi to moglo. – veli Spasoje pa pođe naprijed, uhvati je rukama ispod pazuha, stade da joj šapće na uho:

Jare moje... – Ona se pustila da joj šapće. Osjeća dah njegov i njegove usne, vlažne, nemirne, kako brste, grickaju, stalno uzimaju i stalno daju nešto od čega sve tijelo drhti, oči obamiru, pod tjemnom počinje da svrbi, u tabanima miš da migolji. Lomila se da li da mu noćas sve dozvoli – da se pusti ovoj muškoj ruci nek je steže, nek je dira, nek se pod njom otvori ustava – i ona mu sama uze desnu ruku, položi je preko svoga kuka, veli mu:

Steži!... Steži ovuda... Davi. De udavi me. Izistine velim. Udavi me noćas u ovoj kolibi, na ovoj konoplji pokraj krave, moraš, jer ja sam pogana, ištetila sam se, ti si mene ištetio, Spasoje, i ti me moraš udaviti, da me ne davi i onaj u Pešteri, de. Mene će u Pešter odvesti po noći. Kuku? De... Gdje ti je snaga, imaš li je? Nemaš ti snage, baš je nemaš.

Ja snage nemam! Meni to veliš? A ovo što je... ?

Djevojka se nađe sva u zraku, tako da glavom dotače gredu, i sa nje obori star bakren ibrik, koji pade na zemlju i bolno zveknu, kao da veli: šta sam vam ja kriv? Krava muknu. Džeka u tom času osjeti dvoje: i strah i slast od muške snage, i učini joj se da je sasvim mala, sasvim laka – kao dijete, i pustila bi da je te ruke stalno dižu gore i s njom se igraju. I one su se zbilja i igrale – spuštale je dolje, privijele snažno uz prsa, nijale u stranu i opet dizale, i sve to lako i iz šale, kao da hoće da se razmrđaju za nešto što ima tek da dođe.

Džeka je bila krupna djevojka, čvrsta i jedra. Poneko bi je od rođaka u šali pljesnuo po leđima: “Silne pleći uz koga leći?” – Ona je šutjela, i u sebi mislila: “Bogme će ga dobro ugrijati...”

Sad joj se činilo da se te pleći, i da se sva ona kravi i topi, i da će najzad, ozgo sa tih ruku, pasti samo prazna košulja, bez njena tijela i njene snage.

Džeka je brzo gubila pamet.

Najprije je virila kroz čvor na vratima. A poslije je stala uz plot, jer kroz plot se Spasoje bolje vidio.

Bio je za nju strašan taj čas, kad se sa njim našla za hambarom. Stajali su kraj kola koja su bila prislonjena uz brvna – s jedne strane uz kotur stajao je Spasoje, s druge strane uz kotur stajala je ona, lica potpuno otkrivena. Dolazilo joj je poslije da izludi. Noću je sanjala svoje mrtve strine: sjele u krug, nariču, pljuju je – sve iz nekih usta crnih kao zemlja. Ona bi izjutra stala da se brani. Gledala niz skut. Zasukala rukave i gledala ruke. „Šta sam ja kriva ... ? Vi strine! Što mi dolazite!”

A noćas je svijest sasvim izgubila. Čula je samo svoje riječi: De, de, još me davi, svu me iskrši pa baci dolje, de. O što si jak! A jak da nijesi, vrisnula bih. Jesi li ono ti najjači u selu? De... Nijesi najjači. Noćas... i više me nema. Mene će sutra odvesti u Pešter, oči će mi svezati, de - nijesam vitka, no sam kao snop, teška sam ja. Šta veliš to? Muknula je krava... To veliš? Nek muče. Spasoje,... šta ćeš ti od mene da učiniš? Ja sam mahnita, to jesam, znam da sam mahnita. Nije li ti žao?

Nije, - veli Spasoje.

Ako ja umrem?

Umrijećeš, veli Spasoje.

Hoćeš li ti meni na grob doći? Siroti djevojci.

Neću ti doći, - veli Spasoje.

Pa nemoj, doći će drugi.

Neka dođe.

Doći će, bogme. A ti me noćas pritegni dobro, tu me pritegni, ako si muško, vidim da nijesi.

Nijesam muško, - veli Spasoje.

Puče li ti to obuvača?

Nešto drugo, - veli Spasoje. - Bićeš noćas moja...

Pa ja sam tvoja. Vidiš li?

Vidim, no stani, pričekaj...

Ne! kuku!

Vruće, puno krvi i napeto od snage, Džekino tijelo izvi se u stranu. Zakačen nogom i odbačen, bakren ibrik odletje od krave, i zveknu tako kao da škara. Pod opankom nađe se fenjer, zakrcka staklo.

Džeko...

Spasoje se mučio da nađe riječ. Prišao joj je sasvim mirno. Ona je plakala.

Plaći,... - veli joj Spasoje, pa je prigrli, šuti i misli kako je srećan, jer to tijelo njegovo je tijelo, i ta duša što plače njegova je - njegovo je sve to pod rukama: ramena, glava, lice mokro od suza.

Šta se ono zbori na rastanku? – upita Spasoje šapćući joj na uho.

Ti si školu učio, nijesam ja, – veli mu Džeka, diže glavu, gleda ga kroz siv, pepeljast sumrak.

Pripremi opanke, – veli joj Spasoje.

Šta će mi opanci?

Put se otvara ...

Nema meni puta. Mene će neko odvesti bosu, oči će mi svezati, na konja me dići – ne trebaju opanci.

Budalo.

Džeka je šutjela, popravljala na sebi košulju.

Spasoje je tražio kakvu krupnu riječ da joj kaže sada na rastanku, pa pošto je ne nađe, ostade pri onoj koju joj je rekao: Budalo. Pa se povrati, veli joj:

Jare ... jarice, – i pođe k vratima.

Nemoj na tele, na tele, – tiho a brzo šaptala je Džeka.

Spasoje plećima zakrči vrata, posagnu se da glavom ne udari u strehu, zacrnje se na bistru snijegu, zamače za plot.

Zora je skinula mrak sa prozora na kući Avdulovoj.

Staklo – na onoj strani otkud će sunce izgrijati, zamrlja se rumenom bojom. Avdul je gledao u tu boju, i kroz nju tamo u zamrzlu ledinu, i odmah u sebi pomislio: studen će dan biti i danas. Oči mu ostadoše širom otvorene. Tamo na nebu treptale su zvijezde, krupne, niske, posljednje – i on ih gledao tvrdo i slijepo, sav ukrućen od jedne misli: šta će sa Džekom. Kao zvijezda, jedna od onih koje je gledao – tako ona ima da se ugasi, da je nestane. A kako? Odgovor nije mogao da nađe. Smišljao je ovakve stvari: da je još danas pošalje u Pešter, da je pošalje po Sinanu, pa eto Sinana, eto Pešteraca, neka je da kome mu drago, samo neka joj se glas izgubi, kao da nije ni postojala. “Tako joj sudbina propisala...”

Spopadale su ga strašne misli: njegova kćer, ta i ta, što najviše liči na majku, stajala je sa njim, sa tim Spasojem... A ako joj je ruku dotakao! Baš njenu ruku, takvu i takvu! Probudio je

Sinana i zaklinjao ga:

– Ovoga ti dana što dolazi jesi li ih vidio zajedno?

Koga? – pitao je Sinan još bunovan od sna.

Moju kćer i njega.

Zakleću ti se ja i u više. Ližu se... I to sam vidio. Liže on nju kao bik kravu.

Avdulu je to bilo dovoljno – pa da mu se stavni pred očima. Uzdahnuo je, jer njegov je svijet sasvim propao. Ne može on više ništa povratiti. Sklopljenih očiju, s glavom položenom po jastuku, on je gledao strašne slike: njih dvoje... stalno jedno uz drugo i miluju se, i ona više nije što je bila: njegova kćerka najstarija, nego je hajduk, krije od njega to što čini, izdala ga je – od oca našla boljeg prijatelja, i predala mu se: evo me, liži me.

Pred očima bi mu šinuo put, dug, smrznut, put kroz Pešter, i on ju je gledao na tome putu, bijelu, obučenu lako, skoro bosonogu, i zborio u sebi: “Smrzni se kad si takva, baš tu se smrzni u planini, neka ti to sudbina bude, baš tebi Dže!le!”

Bilo je vrijeme kada Avdul lako lupne šipkom po brvnima, da iz druge sobe dođe Džeka, digne postelju i složi je. Ona je ušla – gledala je pred sobom, čuvala se da joj se oči ne sretnu s očima kojega od njih. Čekala je njihovu riječ: “Šta si ti radila sinoć u kolibi?” Ne može strahu da odoli, i sve u sebi odgovara: “Radila sam to i to, jesam... Sad činite od mene šta vam drago. De. Dule, ne žali me”.

Ponekad bi joj se učinilo da ona sama i nije ušla, nego zajedno sa Spasojem – zagrljeni, ona prsiju raskopčanih, golih, koje Spasoje valjka po rukama, mazi, cupka, i to sve pred njima, i oni to vide i gledaju, i ta šutnja upravo je zbog toga – jer sada kada to gledaju niko ništa ne može da kaže, pameti nema, izgubljen je, mrtav – pred takvim činom.

“To je tijelo preda mnom pogano...” mislio je u sebi Avdul, i sam se čuvao da mu se oči ne sretnu s očima njegove kćeri. Ona se smela, zavrzla se i pala na dušek, a nikad joj se to nije desilo, do jutros, tu pred njima, u toj šutnji. Dolazilo joj je

da ne ustane ozdo sa dušeka na koji je pala, nego da ostane s glavom u njemu, nijema, gluha, bez snage i volje – i ona tako i učini: pošutje, počeka, ali joj niko ništa ne reče, kao da ona tu i ne postoji. Najednom osjeti strašnu daljinu između sebe i njih dvojice. Ugoroči i pogleda ih... Dvije glave, mrke, s malo podbulim dugim obrazima, gledale su nijemo pred sobom, kao da su nikle negdje pokraj groblja – šute, zanesene mislima. Ona i korak svoj oslobodi, i osjeti se sasvim sama. “Puklo je... mislila je ona, - šta ja više imam s vama? Ništa. I bolje je da nema ništa jer ištećeno je moje srce – vidite i sami, ništa vam ne zborim kao ni vi meni. Ubijte me. To možete.” I ona uistinu i poželje, da se sa njom desi nešto strašno, da otpati što je učinila, a poslije da ostane mirna, više ne djevojkom, nego tako nečim sasvim drugim, nečim što ja kao bogalj – čuva pod sobom komad poda, u kući ovoj ili drugoj, samo – kao bogalj.

Izašla je iz sobe i briznula u plač, s glavom naslonjenom na kraj od načava.

Prolazili su mrtvi zimski dani . . .

Selo poklopila nijema tišina, dube kroz nju kuće i drveće, kruni se česma dolje pod brijegom, kao da nešto oplakuje, sama, glasom izgubljenim.

Na snijegu stoje danju ovce – tihu priču pričaju zvona, snijeg je prima i upija, ostaje stalan samo grak vrane, i zov ljudski s praga i prozora: “Eno ode Avdul kod Sinana...” Oni su stalno išli jedan drugome, i stalno zborili o istoj stvari: šta da čine s belajom što ih je spopao. Jednom su bili odlučili da Džeku odmah pošalju u Pešter, da je tamo daju kome bilo, i da time učine kraj svemu. Bili su i dan odredili – petak, a vodiće je sam stric Sinan. Tri dana tada nijesu jeli, nijesu pili – šutjeli su i mislili: s ovim je svršeno... Sudbina!

Gledali su je kao mrtvu. Tuđu. Viđa se tu i smeta oku, smeta nozi da slobodno prođe. A i ona je sama to vidjela, i uklanjala se, sjedjela sama u svojoj sobi, češljala mislima djevojačku tugu: “Ovako je naše djevojačko, zatvori se i šuti, čekaj da dan za da-

nom prođe, broji kamičke: četvrtak... subota". Činilo joj se da se odnekud obrela sama u pustinji, i da treba iz glasa da viče: "Ima li ikoga? Čuj!" Nikoga nema, i ništa, do zelena kamenja, tu pokraj nje, i te studeni, i strašnih pitanja: šta je ovo? Udaće te... Naći će ti muža i njemu će reći: evo ti je... nijednu riječ uz nju ne dajemo, nijedan đinđuv, nijednu maramu, do sudbinu njenu.

Gledala je na snijeg i na dane, a tamo drvo u snijegu, jednako uvijek – dođe ptica i sjedne na njega, i opet ode, odleti. Grana za njom ostane pusta. Ona je vidjela samo puste stvari: pusto selo, pust tamo drum, pusto drvo, i praznu svoju riječ: "Ja sam djevojka... Vidi mi ruke, vidi mi oči".

Ona je znala da joj ne vjeruju, i pitala se je li za to kriva. I odgovarala: da jeste kriva, jer tijelo joj je sve prošlo kroz ruku, kroz jaku ruku Spasojevu, i ona bi se često upitala: "Gdje me nije dirao? Tu jeste, jeste tu, i tu" – i rukom išla svuda po tijelu, sa nekim čudnim uživanjem, kao da odnekud prebire boje na svojim šarenim haljinama.

Petak se izvuče – jer oni oba, i Avdul i Sinan, prespavaše cio taj dan. Pešter više ne uzeše u zbor. Ali se Avdul odluči na drugo: on izreče – sudbina! – pa od izbe pod kućom nađe katanac, i pravo uđe u Džekinu sobu. Nije bio nimalo strašan. Ni ljut. Šutio je. Uzeo je za ruku kao dijete, potegao gore i poveo. "Kuda će me sada ovako bosu!" mislila je Džeka u sebi, i išla za njim bez riječi. "Hoće me u izbu..." – odgovori ona, i zbog nečega pođe brže, mimoide oca i sama uđe. Ne okrenu se, ništa ne reče, nikud ne pogleda, do samo pade čelom po jaslama, i tako ostade – sva savijena, kao da nešto traži u slami. Vrata prvo zaviše cijukom, a zatim lupnuše uz dovratok, suho i trulo, kao da vele: tamnuj! Sa njima odmah, kao crn gunj, mrak zatrpa tijesnu izbu. Avdul nabi erezu, stavi katanac. Dah u njemu za čas sasvim stade. Usne su mu bile blijede, crne. Korak tup, pogled mrtav. Gledao je dolje u snijeg, a tamo nije vidio ništa. U ušima mu stalno zvek ereze. I sam se osjeti pod takvom erezom, koju

je neko tvrdo nabio, tamo iza njegovih leđa. "Sudbina..." veli. Spremao se da pođe na pazar – i bio miran.

"Tako... nek on sada pjeva pjesmaricu..." – mislio je u sebi, i jedva se od kuće otkrpio. Išao je polako, nogu pred nogu, kao i da hoće i neće naprijed.

Otada je svake subote, pred polazak na pazar ulazio k Džeki, uzimao je šutke za ruku, i šutke je vodio u izbu.

Ponekad bi ona sama sašla u izbu, i čekala samo da pukne ereza.

Uz put su ga stalno morale misli o onome što je učinio. U tome bi Avdul i put pobrkao, i izbio tamo kud nije pošao. I kad pazaruje na čaršiji, ili samo dokon gleda pazar, uvijek bi mislio na erezu. Iz čaršije se, ili s pola puta, kao sumanut vraćao kući – trči, ruke raširio, usta otvorio, ne gleda nikoga i ne vidi, do samo erezu na vratima, i na njoj katanac, velik, čađav. Nikome ne zbori svoje jade – nego šuti, kopni i luduje, i svima izgleda sasvim mahnit.

Večeru u kući Avdulovoj unosila je mlađa kćer njegova, ona kojoj je otac tepao: "Mele..." Ona je gazila na prstima i zborila samo kroz tih šapat, kao da time hoće da kaže: "Ja ti nijesam kao Džeka, pogledaj me, utješi se". Za sofrom je sjedjela odmah pokraj njega, i stalno ga nudila da jede: uzmi, uzmi... A poslije tih njenih riječi, po sobi polegne hladna tišina, čuju se kroz nju samo kašike – lupkaju po sofri. Džeka je sjedjela na dnu sofre, tamo gdje su nekad sjedjeli čobani, gledala preda se ispod podveze – šutjela. Ni njena se kašika ne bi čula. Sva je ona ličila na sjenku: ne zbori, ne diše, reci joj riječ i ubićeš je. Ponekad je Avdulu dođe žao. Što bar njene sestre sa njom ne zборе – ne mnogo, ne svašta, ali riječ dvije, toliko – zato im on ne bi lupnuo po sofri da prestanu.

Tako je bilo i kad gosti dođu.

Sjednu gosti za sofru, pričaju, pri dnu sofre sjedne Džeka – drži se tako kao da ona više i nije iz ove kuće, nego iz neke sasvim druge, i eto – našla se tu, šuti, sva se umirila i skamenila,

neće da smeta u tuđoj kući.

I njene sestre: Meka i Beka, počеше, i same da je tako gledaju – tuđ stvor, otpao od kuće, ispao ocu iz ljubavi, traje tu, ne smeta. Tako pred ocem – da ne odaju ono što misle i ne otkriju ono što rade, jer kad god bi Avdul zatvorio Džeku i subotom otišao na pazar, one su u kuću upuštale Spasoja. On nije mogao da vidi Džeku, jer ona je bila u mraku, ali je mogao s njom da govori, i to kroz rupu na patosu, kroz koju se u izbu spušta prijevor. On bi gore legao po patosu, gledao kroz rupu i zborio. Ozdo iz izbe, iz crna mraka, zborila je Džeka kao iz bunara. Dok traje takav ljubavni razgovor – Spasojev iz sobe, Džekin iz izbe, dvije mlađe sestre čuvaju stražu, hode po kući i oko kuće, i stalno pjevaju pjesmu za pjesmom, da time kažu: sve je kod nas na svome mjestu.

Ono što su Spasoje i Džeka ipak mogli tada da učine, bilo je samo da dotaknu ruke, i oni su ih doticali, uzmu se za ruku, šute, osjećaju damare krvi, prošapće svako sa svoje strane, ali patos ne da da se čuje, pa jedino ostaje da se osjećaju – tako, kroz ruke.

Najmlađa kćerka Avdulova nije bila svjesna ove igre. Ona je vidjela da se nešto čini, da dvije djevojke i jedan momak nešto kriju od nje i uvijaju, i nije se živa smirivala dok se nije uvela u tajnu. Sprva je stala da prijeti: ako joj se ne kaže sve do kraja, ona će ono što je vidjela – a vidjela je dvije glave, glavu Spasojevu i Džekinu, kako slijepljene stoje ispod strehe, kazati Avdulu i nalagati dva puta više no što je vidjela. A kada se nije imalo kud dalje, i kada joj je sve kazano: “Vole se... Šuti. I ti ćeš porasti i biti djevojka” – ona je samo zinula očima, i zamalo što nije kazala: “Ahaa, šta krijete od mene djevojačke stvari” – i privila se uz njih dvije, kao što se šipka privije uz bubanj. Gledala je ona u ovome džumbus – čitav neki džumbus djevojački, u kojem i ona neku igru igra. Uveče – kad otac šuti, i kad kuća izgleda kao mrtva, – nju bi počeo da hvata strah: vrtjela bi glavom, dizala ruke, počinjala nešto da zbori, a Meka je tada prekidala, i

tjerala je da ide da spava, ali ne grubo, nego meko i slatko, jer se njoj sada ništa nije smjelo – odmah zaprijeti: “Znam ja sve . . .”

Avdul skide sa sebe šaren pokrivač, pomenu boga i ustade, i odmah prinese čelo prozoru da vidi kakvo će biti vrijeme. Napolju je bilo sivo: sivo gore nebo, sive tamo planine. Duvao je vjetar jug, ljuljkao gore u strehi dasku, ona škripila, cijukala. Neko je nekoga zvao jakim glasom, koji vjetar, ozdo sa džade, donese u prozor i Avdulu u uši. To je svijet išao na pazar, i dokon se uz put dozivao, da je samo što više galame. Avdul je uvijek izbjegavao da se sa takvima uputi na pazar – on je tražio mirno društvo, ljude s kojima će moći da uzdahne za prošlim vremenom i svijetom, i gledajući pred sobom u put da jedan drugome izgovore: propalo je naše...

On otvori prozor. Vlažan i svjež vazduh utrča u sobu, obliža njegova razdrljena prsa, go vrat, piskove nogu. Stavljao je na sebe ruho, ono u kojem ide u čaršiju, i mislio šta treba da kupi. Da li da nešto kupi i Džeki, da je ne odvaja od sestara? Od ove se misli sav ukoči. Ruka mu mrtva ostade na petlji. Nemade snage da je zakopča. Šutio je – oči zatvorio. Iz druge sobe čuo se glas – i njemu se učini da plače Meka, da jeca u krpu, da ne može glas da sakrije, nego se otrgne, provali iz nje – tanak, bolan. “Nešto im je bilo... Đavolima!” – pomisli on, i gajtan od petlje nabi na puce.

A njima je bilo sve...

Džekina je soba jutros bila prazna. Vrata otvorena. Dušek hladan. Kraj dušeka čarapa, koju Džeka, bježeći u mraku i na brzinu, nije zar stigla da obuče. Bila je ta soba jutros tako tužna, kao da je iz nje mrtvac iznesen.

Za mrtvim se brzo zatvaraju vrata.

I Meka ih je odmah zatvorila, stala, oči i usta raširila, tresla košuljom i podvezom kao da je drma snažna ruka, i slijepo, kao podsjećena, pala po praznu Džekinu dušeku.

Sve ono što je dopuštala sestri, ona je smatrala samo kao igru, koja i nema drugoga smisla do da bude djevojačka igra.

Njoj se činilo da za djevojke upravo i jesu baš takve igre – te opasne stvari sa momcima, u čemu se može ići do na dlaku, do na samu oštricu igre, ali ne dalje jer to više ne bi bila igra, nego udaja, a ona na to nije pomišljala. Uzela je s jastuka Džekinu dlaku, dugu, crnu, unijela je u svoje oči, i nije znala šta sa njom da čini – ili da je iskida, ili poljubi. Poljubila je. I baš tada joj se oteo jecaj, onaj koji je Avdul tamo čuo. Ustala je i gledala po sobi. Stvari sve nijeme. Čini joj se gledaju kao i ona: začuđeno, zbunjeno pitaju se šta je to bilo... O čiviluku je visio Džekin mintan, nov, od crna atlasa, sa petljama od žuta gajtana, a do njega njeni upletnjaci, i oni crni, sa paricama i noktom od vuka. „A što li to nije ponijela?“ – pitala se u sebi Meka, i odgovarala: da ona tamo u Crnoj Gori neće ni nositi ovako ruho, nego drukčije – crnogorsko: suknen zubun i rašu od šajka, i zamislila se. Njena sestra, koja je ovdje bila sva šarena, sva cvjetala u jarkim bojama, tamo će biti crna kao vrana, i više joj neće biti sestra, zaboraviće je – i nju, i oca, i ovu Bioču, i u njoj sve: vode, brda, puteve, ljude – i neće imati gdje da se povрати. Ili je drugo: da je taj mintan njoj ostavila, i možda mislila: “Nosi ga, sestro, i nosi te moje upletenjake, to ti je od mene...” Ako je to... Meka se brzo uhvati za oči, i tako – kroz prste, stegnute čvrsto uz svoje lice, vidi neku crvenu sobu, i sve neke crvene stvari, i te stvari hode, i s njima hodi Džekina glava, i zbori nekim nerazumnim jezikom. A zatim plače. I sva se uvija u crnu kosu, u crno klupko, i ostaje sama – tu na sred sobe, bez lica, bez tih haljina na sebi. Meki se činilo da će iz- ludjeti. Otvorila je oči. U prozor je palo prvo sunce, nekadro, blago, prosulo se po hladnoj sobi. Ona se trže. Veli: “Više je ovdje neće ogrijati...” Ništa nije umjela da misli. Stajala je kao drvo. Gurni je – i ona će pasti, na ruke se neće dočekati.

U tom stajanju nju je zateklo ono što dolazi svakoga jutra, a subotom ranije nego drugim danom – Avdul je kucnuo šipkom, po zidu da uđe kod njega i sobu mu raspremi. On se ipak bio odlučio da svakoj danas kupi po šamiju – i to što će šamiju

kupiti i Džeki jutros ga je činilo sjetnim, i nešto ga tjeralo da ih sve tri dobro iskara, i da ni u tome Džeku ne izdvoji, jer i ona je njegova kćer, ne treba više da je izdvaja.

Meka je ušla sasvim polako – glavu oborila, gleda u patos, lice joj je mokro i crveno, drhti, trese se na njoj raskopčana košulja. Avdul je gledao i mislio: “Sve tri... Sve tri ću vas ja iskara- ti, neću ja vas više razdvajati – i nju ću, i Džeku...” I upita je šta joj je bilo. Meka pošutje. Pa veli:

Ništa.

I steže oči, zaljulja se, rukom se prihvati za dovratka.

Nema je... – izusti ona.

Koga nema?

Avdulove oči postale su bijele, ruke mrtvo pale po pojasu.

Nema Džeke...

Kakve Džeke?

Džeke naše!

Tu je ona...

Pobjegla je.

Nije pobjegla! – ote se Avdulu glas, suh, tuđ.

Noćas... – dodaje djevojka duboko iz grla, jer je plač gušio i davio.

S kim je pobjegla?

Avdul se uzdrža da ne pane.

S Crnogorcima... – promuca djevojka uplašeno, kao da je ona za to kriva, a Avdul odmah dodade u sebi:

„S đakom je pobjegla... S pjesmaricom!” – i brzo se okrenu na onu stranu kud se okreće kad je na molitvi, zažmuri, poče:

“Ja, rob tvoj, o bože, kunem se tvojom vjerom odabranom, da od danas, pa dokle po nebu sunce hodi, i mjesec sjeda među zvijezde, neću više potragati za njom niti ime njeno izustiti, o bože. A desi li se da makar i u snu ja svojoj kćeri rečem svoju riječ, ti munju pusti na moju glavu, ubij me, o bože, ne žali, rob ti se tvoj moli, časa ovoga i ove subote, nezaboravne – ubije me.

A nju... nju neka prati sudbina njena, ona koju si joj ti propisao, jer kad si joj je propisao, bože, znao si ti šta time činiš, i na put kakav je time puštaš, put njen, nek joj je takav kakav ti hoćeš, ni bijelo ni crno ja joj ne želim, ne želim joj ništa do to – da sama ostane tamo kud je pošla, kao što sam i ja ostao sam, bože, od časa ovoga do vijeka, baš sam, u pustoj sobi ovoj – bože!”

Sve je ovo slušala Meka. Ona utoli plač, jer je strah uhvati. Gledala je pred sobom i osjećala da je nastao neki čas strašan, koji se rijetko dešava, i to samo zbog djevojaka. I sama se osjeti krivom – jer je djevojka. Nikada svoga oca Avdula nije vidjela tako blijeda, niti ikad čula da tako šapće. Gledala ga je. On se okrenuo – bio sasvim smiren i blag, kao da je sa sebe nešto stresao, – sad može da bude takav – miran, tih, i čak može da sjedne uz jastuk, i on sjede – tako nekako Avdul sjede, kao da ne misli više ustajati zauvijek tako – sjedeći, uz jastuk. Nije se micao. Ruke je položio na koljena, glavu držao pravo, tvrdo – gledao nešto, a nije vidio ništa. Meka mu se skloni sa očiju, pođe da izađe.

– Zaključaj, i ključ... – veli on za njom, i pruži dlan. Mislio je na Džekinu sobu.

Djevojka se dugo zadržala – prvo je jorganom pripokrila Beku, i nad glavom joj prošaptala: “Spavaj, ne znaš kakvo te jutro čeka” – a zatim prošla svuda oko kuće, redala u sebi: “Džeko... Džeko...” Zaustavi je tišina u selu. Uhvati se za krpu da se prizabradi, i posluša: zvona se jutros nijesu čula, ni vidjele crnogorske ovce. Selo je opet došlo pusto, ledine mirne, zrak čudno providan. Njoj je bilo jasno: sve je to noćas odgrmjelo – i ti Crnogorci, i stada njihova i sa sobom odnijelo Džeku, kao poplava zelen busen.

Neko je dolje džadom pjevao...

Ona pobježe od te pjesme, ude u kuću, priđe vratima Džekine sobe i zaključa ih, ključ unese Avdulu. On se ni za trunku nije pomakao, ničim nije mrdnuo. Dlan mu je bio jednako ispru-

žen. Ona mu na dlan položi ključ, ali on se ni tada ne mrdnu, ne prestade da gleda nekud. Stade da zbori:

“Ti mi to dade, dade mi ključ”.

I opet sam sebi odgovara:

“Ja ti dadoh, dadoh ti ključ...”

“Od njene sobe... Prazna je sad soba. Je li de?” “Jeste. Prazna je”.

“Sve je danas prazno... Sve. Sudbina!”

I nastavlja u mislima:

“Neka ti je prosto, kćeri. A i meni neka je prosto. Šta ja to činim? Sjedit... Ja Avdul Kuč... Ona je otišla po snijegu, i na podne će na Lim stići, vodu prebroditi. Ime ti neću pomenuti – ja Avdul, nikad, kunem ti se. Ja više ne znam kako ti je ime. Tir... Ležala si mi na ovim rukama... maukala si. Malo mače... Oči ti takve... ruke ti takve... O vratu ti imena božja. Za trideset dana trideset imena – da te čuvaju od bolesti. Tebe... lisicu!”

Prolazili su kratki zimski dani, brzo jedan za drugim, kao što ovce prolaze na struzi. Avdul više nije za njih znao, nije ih brojao ni računao: danas je petak, sutra je subota... On nikud iz kuće nije izlazio – stalno je sjedio na onom mjestu na kojem je sjeo onoga dana kad je soba Džekina ostala pusta. Sjedi, šuti, gleda preda se – mrk, gluh, nijem. Jeo je malo. Kao dijete. I kopnio brzo. Ušao bi poneko, sjeo na ćilim, gledao ga, ali zboriti nije mogao, jer Avdul je šutio – čini se bez misli, bez pameti, bez volje ikakve, do te da sjedi i da šuti.

Svi su se iz sela izmijenjali – došli, posjedjeli, vidjeli ga i pošutjeli, pa otišli, više zbunjeni no ražalošćeni.

Po selu se tada pričalo svašta: da Avdul više i ne misli da se na svoje noge opire, da ustaje i nastavi li dalje da sjedi, izdaće ga noge, neće više moći da ga služe, ostaće bez nogu.

Došao bi Sinan i zasjeo od jutra.

Eh tvoje srce! Ovoliko je tvoje srce! – zborio bi Avdulu i širio ruke. – Pogledaj...

Njihov je razgovor bio kratak. Sinan bi rekao to o srcu, dva tri puta raširio ruke, ispričao šta ima novo: nema ništa, došli žandarmi i mirno prošli, u svijetu čuje se mir. Turska propada, i svi je guraju da propadne, Srbija se diže. I svi je pomažu da se digne. Došlo tako da Turska propane... Ovo bi Sinan odmah istresao, a poslije je tražio način da ikako iz njega izmami riječ: pitao ga za zdravlje i veselje, a on šutio, gledao nekud, mislio svoje misli. A najzad ušuti i sam Sinan, i u sobi nastane tišina, kao da u njoj i nema nikoga. Čuje se samo kad koji zijevne, i kad Sinan rekne: "Eh tvoje srce...!" – kao da je o tome stalno mislio, i opet umukne, žmuri, misli na proljeće i broji dane: "Do Đurđevdana još toliko..."

Bivalo je s Avdulom i nezgode.

Dođe tako čovjek iz daleka sela, i misli: evo domaćina, evo razgovora, a ovamo domaćin šuti – zdrav, sjedi ljudski, gleda mudro – ali šuti, i gostu nema drugoga izlaza nego i sam da uz njega šuti i jedva iščeka da zora svane i on put ugrabi.

Poneko upita:

Otkad šuti, ti dobra djevojko? Ih, ih! I krenuti ga ne može niko? Pa no... Nije čovjek sat, pa daj popravi ga.

Avdul smrša. Dobi neku žutu, mrtvu boju.

Meka bi mu sjela uz koljeno i govorila:

De zaboga, Dule, ne šuti toliko, zbori što.

Ne šutim... zborim ja, stalno zborim, – tiho bi joj prošaptao Avdul.

S kim zboriš, Dule, ni s kim ne zboriš, šutiš ti, Dule, evo dva mjeseca.

Sa svakim zborim... mnogo zborim.

Dolaze ljudi... Ne valja što šutiš.

Hvala ljudima što dolaze.

U proljeće po selu pođe priča: prozborio Avdul...

Eh tvoje srce... ! – opet je Sinan širio ruke. Ali je on sada zborio malo, i nekako sasvim tiho, kao da drukčije i ne umije.

Izašao je najzad i iz kuće, i stao plotove da popravlja, livade da čisti – kao da ništa nije ni bilo. Zabacio bi štap na krsta, na krajeve njegove razapeo ruke, i upravio dolje niz polje. “Eno ode Avdul kod Sinana...” – zborilo se opet u selu.

Na konju Avdulovu u bisagama bijeljele su se dvije trube sukna. Tu stvar sa suknom svršio je brzo – sukno je bilo izvaljano, uređeno, ostalo mu je samo još to – da malo dokon prođe po čaršiji i da vidi pošto je šta. Čaršija je bila puna. Čitava vreva od glasova. Iznad glava dubi baždarska poluga, tone dolje i opet se diže, zveče pod njom lanci od kantara, potežu se vreće. On uhvati konja pod vilicu, pođe naprijed, ali nije mogao u tu tjesku. Stao je s kraja i gledao, kao da prvi put gleda pazar. – Pogleda u sunce. Ono je bilo još visoko – dan ljetnji, vruć zrak gust i kiseo. Ljudi su se znojili, nosili sa onim što prodaju, čučali uz vreće, stezali ruke, pogađali se: “Sa srećom...!” Avdul se pomače s konjem u stranu da bolje vidi, i drugo – da se pomakne od Cigana, koji su, svojom lupnjavom u teneće, zaglušivali cijelu čaršiju. Išao je kaldrmom – kao što ide bihorski seljak: glave nakrivljene, ruku mirnih, očiju široko otvorenih, gotov da se svakome skloni s puta. Najednom je oborio glavu, naglo, kao da mu je neko odsjekao. Pitao se u sebi: “Šta to bi danas? Šta ja to vidjeh?” Usta mu se zgrčiše, osušiše, čelo nabora. Više nije Vidio ništa, ni čuo – osjećao je samo uzdu u ruci, i dah konjski, vlažan, vruć. Nije mislio kuda ide, niti je pred sobom gledao puta. U glavi mu stalno kopa pitanje: “Jeste... Ona je bila. Ona moja...” I za čas bi posumnjao u to – brisao znoj s lica, iz očiju, stezao uzdu, i u sebi šaptao: “I on je bio, i ona je bila... A dijete? Čije li je dijete? Stani... koliko je od onda godina? Šest... Nije šest... Koliko li je? Ništa ja ne znam”. Teneća, koja je zvečala na drugom kraju, sada ga još više zbuni i zagluši. Vrtio je glavom i zamislio se: vidio je u mislima Džeku, bijelu svu, kako mirno, bez riječi, bez daha, ide onim kratkim putem od kuće pa do izbe, i na izbi čuje katanac, i ključ leden osjeća u ruci. Šest godina otada prošlo, a on je nijednom nije vidio, nijednu riječ o njoj

nije čuo. Zamišljen time i izgubljen, on i ne osjeti da se zaglavio među neke kace i burad, baš tako s konjem. Stao je. I najradije bi baš tu ostao – među tim kacama, sam, sa svojim mislima. Po izlazu na drugu stranu, na čistinu, iza tih istih natrpanih kaca, sreo je dijete svo zbunjeno – izašlo pred njega i gleda ga, trepće crnim okruglim očima, kao da veli: “Nijesam ja... no majka me je ovamo gurnula, sad ću da bježim” – ali se ne miče, i čini se da više ni maći se ne može, jer je svo – čudnim pogledom Avdulovim, uhvaćeno i svezano za mjesto. Gledaju se. I pogled postaje sve pitomiji. U Avdulovu oku zasjala je suza, i djetetu se, prema suncu, učinila ta suza sasvim velika, i ono je gledalo i zabave: star čovjek, a plače, a ono dijete i ne plače, i čak se više i ne boji. “Na našu se lozu bacilo... na mene! Iste oči, ista usta, isto čelo...” mislio je u sebi Avdul. “Samo sreća nek mu nije ista no bolja – amin, o bože!”

Konj... vidiš li konja? – upita ga Avdul kroz suze i osmjeh.

Vidim, – veli dijete.

Hećeš li da ti poklonim konja, pa da ga jašeš? Konja da jašeš...? Hoćeš li? Ovako... da te dignem gore, gore na sedlo?

Hoću, – veli dijete, trepće očima.

Evo ti ga, drži uzdu, – veli mu Avdul. Ono pođe k njemu sitnim koracima, pruži ruku da uzme za uzdu, gleda čas Avdula u bijelu čalmu, čas u oku njegovu suzu – kao da bi htjelo da odmjeri da li da se boji ili ne boji. To je isto činio i Avdul – gledao je dijete i pitao se: da li ga smije dići u naručje, priviti uz prsa i zaplakati: “Sve moje... krv, lik, oko...” – ali to ne smjede da učini, nego ostade samo na priči:

Konj... Jesi li junak da te dignem gore?

Jesam junak, veli dijete.

Pa da ga potrčiš!

Da ga potrčim.

Panućeš, sinko.

Neću panuti, ja ću se držati. Držaću se ovako...

To je uzda.

Držaču se za uzdu.

Dijete steže rukama uzdu.

Tako... baš tako...

Avdulu se otrže sama ruka, položi se na njegovu glavu, osjeti toplinu. Žmurio je. Ona se teneća opet negdje čula, i nje-mu se činilo da mu zbori: istina je, to je tvoj unuk, jedina tvoja muška glava – miluj ga, tepaj mu, pokloni mu konja.

Jednako žmureći tu pred djetetom, i držeći mu ruku na kosi, Avdul ga upita:

Majka... Kako je ime tvojoj majci?

Stojana – veli dijete.

“Stojana, Stojana!” – ponovi Avdul.

A tebi?

Jablan, veli dijete.

“Jablan, Jablan!” – ponovi Avdul. Šutio je. Prsti mu sađoše djetetu do uha, do jagodice, do brade. Drhtali su mu. Iz očiju su mu grohnule suze. On ih više nije ustavljao, pustio ih je – nek teku. Bojao se samo svoga glasa, da mu se i glas ne otrgne, da ne zajeca – tu kraj djeteta i kraj tih buradi. U dnu duše – ledena, škljo- cala je ereza.

Daj mi konja... Daj, dedo. Digni me gore, rekao si.

A djed se borio sa svojim očima – one su mu bile pune trnja, crvene, nabrekle. Gledao je dalek vrh planine. Da mu se kako obresti tamo, pa sam da je, na ledini, da se dobro isplače.

Daj...

Šta, sine?

Konja.

Daće djed, – prošapta Avdul. Sagnuo se k djetetu i šaptao: “Djed, djed, djed...” – i bilo mu pri tome tako kao da se u njemu jaz otvara, i on ga sluša kako otiče, nekako slatko – tako da bi tu kratku riječ stalno djetetu šaptao uz uho: djed, djed, djed... Ono ga je gledalo. Pa i samo zbog nešta počelo da šapće:

Imam ja kolica. A ti šta imaš? Kaži.

Ja imam volove, – šapće njemu djed. – Ti kolica a ja volove i eto ti sva zgoda. Natovari i tjeraj.

Ja imam još nešto... šapće dijete.

Šta imaš? – šapće djed.

Dijete je smišljalo:

Imam kuću. Veliku kuću. Ovoliku...

Dijete je podiglo ruke.

A ja imam malu kuću... ovako malu... Pa ću ti je dati da se igraš.

Daj mi je sad.

Nije mi ovdje. Donijeću je kad drugi put dođem. – šaptao je djed.

A što ti šapćeš?

Ja tako...

A što plačeš?

Ja ne plačem, vidiš.

Kazaću ja njima da si ti plakao.

Kome ćeš kazati?

Điha... dijete je teglilo za uzdu.

Prsti Avdulovi stegoše uzdu, povukoše je. U očima mu se zacakli led. Sva vreva pijace nagrnu mu na uši. Kazaće im da sam plakao!" Digao je oči, uoštrio ih, pogledao u stranu i bojao se da gdje ne ugleda Spasoja i Stojanu. Sa njim diže oči i dijete. Ono je gledalo tako k buradima. Vidjelo je samo prst svoje majke kako otud prijeti i veli: ne gledaj, ostani tu. . . . Uzvrpolji se. I samo kad bi odnekud smjelo, ono bi viknulo: "Neću više, što ste me gurnuli da ovamo dođem, a vi se krijete. Što se krijete za tu burad, mama?" Vidjelo je da igra neku igru, u kojoj drugi nalaze zabavu, i to ovaj starac pod čalmom, i tamo Spasoje i Stojana – ovaj plače, a oni se kriju, a zbog čega – ono nije moglo da pogodi.

Spasoje je obrisao čelo, zaklonio glavu za rub od kace, gledao djeda i unuka. Uz njega je stajala Stojana. Drhtala je. Tamo je pred njom stajao njen otac. On joj je nekad u Bioći tepao:

“Džele...” i sad joj je u glavi samo ta riječ: “Džele!” I da može, da smije – sama bi mu pala u naručje, zagrlila bi ga, i rekla mu: “Ovo te grli, ovo te ljubi tvoja Stojana, čuj, znaj, Dule, Stojana! Što si takav, što si toliko ostario, Dule? Jesam li ja kriva, Dule! Džele, tvoja Džele... Stojana? Kukuj!” Došlo bi joj za čas da baš ode – da sve to reče, da se prekine sva tu pred ocem, da vrisne, zaplače se, dijete mu u prsa utrpa: evo, nemaš muška, evo ti muško, tvoje je, kao ti je, naj, naj. I povrati se. Ustukne svoja osjećanja. Glavom pane na oštar rub kace. Jer zna – ubila bi time samu sebe. A on, Dul... Dul bi ostao i dalje tvrd, kao zid tvrd, miran bio ostao, i hladan, i šutljiv – i sve bi bilo kao i prije, sem jedne stvari: danas je ne bi uzeo za ruku, ne bi je danas poveo u izbu, niti bi čula tupi glas ereze.

Šta veliš... ? pitao je Spasoje.

Žao mi ga je, – veli Stojana.

Vučte te srce.

Vučte.

Pa hajdemo... Velim ti izistine. Hajdemo k njemu.

Ne mogu. Ne da mi se nešto. Ne smijem. Pusti me Spasoje da ga gledam. Šta li ono rade? Igraju se... Nešto daje Jablanu. Šta li mu je dao? A sad mu priča... Da zna Jablan da mu to djed priča...

Šta ti je? Ne kukaj sad, no se veseli, – veli joj Spasoje i uze je za ruku.

Pogledaj što ga ljubi. A sve gleda nekud u stranu, traži zar nas, boji se. A Jablan mu se vidi, vidi, pušta, pušta mu se dijete da ga ljubi, zar krv vučte, tegli krv sama, prepoznala se. Jablan neće znati ko ga je ljubio.

Šta? – priupita Spasoje.

Ko ga je ljubio, – ponovi Stojana.

Kazaću ja njemu: djed te ljubio, tvoj djed, ti imaš djeda.

Stojana uzdahnu. Ruku položi na njegovo rame, zažmuri za čas, zamisli se. .. Vidjela je jednu daleku noć, i svog Spasoja, i starog Miliku, i umorno stado na prtini. Bježali su te noći iz

Bioče, i osvanuli u Dubnici – u kojoj je, s prvog brijega, Spasoje kliknuo koliko može: “Stričevi, braćo ko ima pušku neka gađa – dovodim bulu!” Majka Spasojeva ju je poljubila. A stričevi su bili ozbiljni. “Doveo bulu . . . !” I nijesu je gledali u lice jer to bule ne vole, nego pred sobom u koljena, a najzad se sklonili da joj ne smetaju. Milika je od kuće otjerao krmke, da ih ona ne čuje. A kad se vratio – on više nije ličio na sebe, i kao da više i nije Milika, nego neko otud iz Bioče, iz roda bulina: na glavi je imao turban, na sebi pravo ruho biočko, i takav ušao i sjeo kod nje. “Ti se ne boj...” rekao je suzom u očima, koja mu navrije od velike sreće. Ona je gledala uplašenim pogledom, i mislila: “Sad me tamo traže... a ja gdje sam! Ja sam izgubljena!” Stezala je ruku Spasojeve majke – držala je u krilu. “Svi smo stvorovi... A da nego!” – zborila je starica tobož mudro. Skinula je sa glave crnu krpnu, i stavila bijelu, sličnu onoj na bulinoj glavi. Na to je Milika klimnuo glavom: “Tako... biće joj lakše.” To su joj bili prvi časovi, kojih se ona odnekud sjeti, sad dokle stoji uz rub kace s rukom na ramenu Spasojevu, s očima na oca i na sina. Sve što je u rodu izgubila ovdje su htjeli da joj nadoknade – da ne žali i da ne tuguje, i ona primila, činila se veselom. Ali stvar jednu, onu najtežu, ona nikad nije smetnula s uma: da je on, otac, Dul, ostao ljut na nju. Noću, budna, s očima uprtim gore u tavan, gledala ga je kako šuti, kako je šutke vodi u izbu, i zatvara... Sve mu je sada opraštala. A noću je sanjala u postelji: kako najzad i on njoj oprašta – i iz sna skakala kao luda: “Nikad! Tvrdo je srce Dulovo! Šutjeće, umrijeće – ime moje neće pomenuti. Znam ja Dula”.

Vidiš li? Dignuo je Jablana u naručje, i vrag se ne boji, – gurnu Spasoje laktom svoju ženu. Ona je samo uzdahnula.

Ne boji se!

Glas joj je sada bio tužan, jer joj se otac odnekud učini sav okovan u težak oklop, kroz koji, ma koliko je vuklo srce, nikad neće moći da mu se približi.

Hajdemo, - veli joj Spasoje, i sav se ispravi. - Da mu bar kažemo: dobar ti dan.

I pođe. Za njim Stojana. Pod njom kao da se zaljulja zemlja. Avdul ih je vidio kroz kosu djeteta - sav se stegao, došao tvrd kao od kamena, i takav - ukočen sav, lica crna i žuta, spustio dijete da stane na zemlju, potegao konja, pošao naglo i nekako jako, kao da za sobom vuče težak teret. Išao je pravo, korakom širokim i ukočenim i uplovio u čaršiju - kao slijep, nalijećući na krošnje i vreće, čapajući ljude. Kao lud je bio. Kad bi neko bio dokon, i gledao ga kako ide, kako gore drži svoju glavu, dolje dizgine, tamo nekud pogled - taj bi rekao da ovaj čovjek ni sam ne zna kud je navalio.

Izašao je iz čaršije i uglavio u uzak sokak - tu stao, odahnuo, drhtao. Obrisao je maramom lice, brkove, usta - i u maramu izustio: "Oboje... I on i ona... Nju i ne vidjeh, ne vidjeh je dobro, bog mi oči ubio. Ide k meni... Džele! Nije sad Džele... Kako ono bješe? Bog mi pamet ubio! I sve mi ubio!" Složio je maramu pod pojas, i izvirio iz ulice. Tamo se vidjela puna čaršija, šarena - komeša se, ključa vrema, zarže konj, mukne krava a po svemu sunce, meko pred zalazak. Poneko se zaglavi u ulicu vraća se kući. On nije znao šta da radi. Na kuću nije ni pomislio, iako je bilo vrijeme da pođe. Obuzela ga je velika želja: da ih samo još jednom vidi, još malo samo - da se negdje sakrije i da ih gleda. On se najzad na to i odluči - priveza konja za stablo od vrbe, i polako -- gledajući oštro ispod oka, utonu u svijet na čaršiji. Pravdo se da je u poslu, u žurbi, i da ne zna kud bi prije da stigne. Sjekao je čaršiju uzduž i prijeko, izlazio na njene krajeve, ali k buradima nije smio.

On nije mogao ni slutiti - da su tada, dokle on vrlja po čaršiji i traži kćerku i Spasoja, oni stopu u stopu išli za njim, sa istom željom kao i on: da se i oni njega nagledaju. Više mu na oči nisu smjeli, jer su se bojali da im ne pobjegne.

To je takvo kolanje trajalo sve do u sam zalazak sunca - kada je Avdul, umoran i slomljen, uhvatio za uzdu i pošao.

Išao je sam, zanesen mislima – garkao nogom pod sobom konja, nosio u glavi sliku djeteta, zborio:

“Daj mi konja da ga jašem”.

“Panućeš, sinko”.

“Neću ja panut, daj mi konja – điha”.

“Moj unuk... Isti ja. O dijete...!”

Gledao je za sobom niz put. Ljudi su ga mimoilazili, zapitkivali:

Zaboravio nešto?

Sve sam zaboravio...

Pa drugi put... ima još subota.

Nema više put... ima još subota.

Nema više subota! – zborio je Avdul.

Po putu su se hvatale sjenke. Iz tih sjenki nicali su ljudi, konji, sitna žuta goveda i bravi, rojili se glasovi, čoporale kopite. Avdulu se činilo da tamo putem gazi neko sasvim sličan Spasoju. “Jeste... Spasoje je ono”, zborio je u sebi. “Ili nije Spasoje. E ko li ono može biti? Kad je ne vidim!”

Za tim čovjekom, koji mu je ličio na Spasoja, prišla se žena – gazi hitro, drži se pravo, okreće se ljudima koji idu za njom. Avdul je stao da odgoneta: ako je onaj čovjek Spasoje, žena za njim bezbeli je Stojana. Ali šta je s djetetom? Gdje je Jablan? Najzad je stao sve da odbija: nijesu oni, nije ono Spasoje, on je viši, i pitao se: je li Spasoje zbilja viši, ili bi mogao baš on biti, pa se zar povio, pognuo se naprijed. “Čovjek se posagne kad ide pješice, kad je umoran – posagne se, to se zna”, veli on u sebi, i sam se posagnu, povi se po sedlu. “Toliko... I više se posagne. A ona... Eh moje oči! Mogla bi ono biti baš ona... Hodala je onako. Hodi ti sad znadni kako je hodila, i kako sad hodi. Jok more... Puno je svijeta koji slično hodi”. Vrtio je glavom i krenuo konja. „E bog ubio te moje oči!”

U mislima na njih on i ne osjeti koliko je prevalio puta, i da se spustio do rijeke. Huk vode je pokrio žagor, i Avdul je čuo sam sebe: „E da li su oni... ? E jesu... Neće biti!”

Nebo je bilo puno zvijezda. Gore se crnjeli obronci stijenja, dolje se niz vodu mračile vrbe, ljuljkale se na laku vjetru. Sa kamena okine kopito – i glas, rezak, presiječe huk vode i šum vjetra.

“Đii!” – povika Avdul konju pod sobom, i opet glasno izgovara: “Niko drugi do oni! Osjećam ja to, nijesam ja lud”.

Slušao je šumove za sobom: ljudske glasove, konjske kopite, i mislio da su baš sad oni, da su u toj grupi što dolazi. Prišao je vodi, sjahao konja, pozdravio ljude što su čekali da se prevezu na drugu stranu. Lađica na vodi bila je stara, slaba. Prije nego što se na nju stane, obično se očita molitva, i pomisli na svoje najdraže. Odjednom je mogla da preveze desetak ljudi ili par konja, tako da se pazarnim danom uvijek moralo da čeka na red. Oni iz sela udaljenih išli su dalje niz rijeku, i na bogazu, gdje je voda šira i tanja, prelazili rijeku na konjima. Oba ova prelaza preko vode značila su uvijek rizik – koji se nije mogao izbjeći.

Avdula stade da hvata strah kako će oni preći preko vode. Slušao je lađicu kako škripi, i činilo mu se da će se baš sad na sred te vode rastaviti. “Na brod će oni... nego, neće na lađu. Da ih mogu kako naučiti da na brod odu”. – Zborio je u sebi.

I svijet je zbilja okrećao k brodu, gazio niz džadu, žagorio.

„E tu su i oni, znam ja, osjećam ja”, veli Avdul, i poteže konja, pođe i sam na brod. Nije smio da pristigne ljude, nego je stalno išao za njima, hvatao uhom njihove glasove, odgonetao: “To on sad zbori, on, niko drugi, poznajem – a sad zbori ona, njen je to glas, stani – jeste, njen je glas. Ili nije! O bože, ja sam noćas sasvim poludio”.

Put je išao pokraj vrblija, krivudao i lomio se. Nad njim ostajala laka prašina, lebdjela u zraku, mirisala ilom, došla kao zlatna na mjesecini. Avdul plovi kroz nju, za njim na konju plove trube sukna, bijele se, ljuljaju. Glasovi na džadi ponekad utole, i Avdul se osjeti sasvim sam, u toj noći, kraj te rijeke – na mjesecini. Tada ga najednom spopade strava: otkuda on tu,

tako sam, i kakve se to igre igra. I malo – pa se pred njim otvori voda: široka, tiha, prazna. On stade kraj vode, napoji konja. “Otišli su... prebrodili vodu i sad gaze džadu”. I opet ga spopadne sumnja: „A ako oni nijesu otišli? No su za mnom? E kad ja svoje pameti nemam!”

Po vodi je pala njegova sjenka, i sjenka konja. Stajao je, gledao tu sjenku, i najednom stao da zamišlja kako su sada svi oni tu: i Spasoje, i Stojana, i Jablan, i kako će ih sam on prevesti tamo preko vode – prvo će na konju prevesti Jablana. U tim mislima raširi ruke, kao da ozdo prima dijete, i prinese ih sebi uz prsa, zažmuri, krenu konja da ode u vodu. “Ti se ne boj, ti dobar čovječe, ti spavaj tu”. Slušao je pod sobom tup kloket vode, žmurio, šaptao glasno: “Nije to voda... Spavaj meni, tu mi spavaj. Daj mi ruku. Tako... Ne dam ja tebe – spavaj ti”.

Voda je rasla konju uz plečku, okvasila Avdulu obuću, digla gore dvije trube sukna. On otvori oči. Vidio je na vodi zelen prsten – širok, koji je gradila mjesečina. Kao da se iz sna probudio... Voda je rasla, širila se svuda oko njega, bivala sve dublja, sve strašnija. On posumnja da je ovo bogaz, i brzo poteže konja za uzdu. Konj nestade – jer ga je stalno zanosila voda, hvatala ga matica, vukla sve dublje, digla gore dvije trube sukna, okrećala ih, čupala. Avdul se uplaši. U strahu mu se oteše riječi: “Hajd sa srećom!” Rukama uhvati konja za uši – povuče ga gore – da mu glavu dignu iznad vode. On je stajao, puhao kroz nos. Nije više mogao nikud – nogom se opro dolje o ploču, uhvatio tako ravnotežu, i samo krene li, mrdne li ičim – izgubiće ploču pod kopitom, potonuće. Avdul široko otvori oči, diže gore ruke: “Ovo je suđeno da se ja utopim! Baš noćas!” Stajao je u vodi – sam, crn, sav izvan sebe. Tamo su se pred njim ljujljale vrbe, u sjenci se gomilale vode. On je opet vidio prstenje, sve neko zeleno prstenje na vodi, na mjesečini. Pruži ruku da uhvati sukno, da ga otme otud od matice, i sa tim pomjeri konja – kliznuše mu kopite sa ploče, potonu vrat. On još jednom stiže da zatvori oči, da kaže: “Ti se ne boj, ti spavaj!” Voda zaklo-

buča, izlomi se na njoj staklo mjesečine, potonu srebro – i ona, začas, na tom mjestu, postade crna, strašna – bez sjenke na sebi.

Klisura je ostala tiha, mrtva. Zborila je u njoj samo voda. A negdje putem zborila je Stojana:

“Takav je Dul. . . Nikada on neće popustiti, neće mu se srce rastopiti!”

MIRIS LIŠĆA ORAHOVA

Bila nas je puna kuća: stric, pa strina, pa stričevići, pa mi sinovci – i nikad se, ni uveče kad se skupimo ako sofre, ni izjutra kad odlazimo na poslove, nije među nama čula riječ ni koliko: potamo se, a kamoli da je neko na nekoga viknuo ili rekao ružnu riječ; bilo bi to kao da se kuća prevrnula – i šta bi na to rekao naš stric! Naš sitric je za nas bio nešto veliko – veće i od kuće, i od zemlje, i od sela, i od svega što smo mi njegova čeljad ikad očima vidjela i ušima čula. Nismo ga se bojali – jer nam se činilo da se on ne može na nas naljutiti, i ako mu se ponekad dešavalo da se tamo u selu na nekog i naljuti na njemu se, kad je u kuću ulazio, nije ništa vidjelo; sve što bi mu se tamo izvan kuće desilo, izvan kuće je i ostajalo, i on u naša vrata ulazio čist od svega, i s nekakvim svojim carskim dostojanstvom; niko u selu našem, ni u selima oko našeg, nije tako umio da uđe u kuću kao naš stric. Kad bismo ga vidjeli da ulazi, svi bismo stali tamo gdje smo se zadesili, riječ bismo prekinuli, ruke niza se opružili – i mogla je tada da se pomakne, i čuje samo naša strina. Ona je mogla i da mu se primakne, i uvijek je to činila kad bi naš stric ulazio u kuću – prišla bi mu odmah za leđa i za njim, kao pratnja za carem, polazila u sobu da mu tamo načini mjesto da sjedne. Mogla je, i obično je tako i bivalo, da mu u tom kratkom prolazu od kućnih vrata do sobnih vrata ponešto – u leđa njegova, i kaže, što mi, koji smo na svojim mjestima stajali kao kakva počasna straža, ne bismo čuli; ona bi mu i rekla – to što bi mu rekla – da mi, kućna čeljad, ne čujemo. Nama se činilo da ni naš stric to ne čuje, i da i ne sluša to što mu strina u leđa šapće,

znao je da to znači: da je u kuću ušao domaćin, i da je to nešto veliko kad u kuću uđe domaćin... Mi smo znali da naša strina tada sva treperi – kao kad u lisnatu granu uđe vjetar; znali smo i to da ne prestaje da trepće očima dok za njim ide od kućnih do sobnih vrata i da joj je žao što stric ne vidi da ona trepće – a sve zbog njega.

Sjeo bi uvrh sobe, oslonivši se leđima uz jastuk i prozor, a strina stala prema njemu – dvoreći ga i čekajući da se odmori, ništa tada ne bi govorili, do osjećali da su blizu jedno drugom, i da smo im blizu mi kućna čeljad. Strina bi se zatim pomakla s mjesta, podvila noge pod se i sjela – ne prestajući da prati njezove pokrete, crte na licu, prste na ruci, treptaj očiju, jer po tome je poznavala kakve su mu misli u glavi, kakav mu je bio prošli dan, i je li se mnogo umorio. Nama se činilo da njih dvoje vode tada neki svoj nijemi razgovor, i da se dobro razumiju – da je sve dobro kad su zajedno, i kad smo sa njima mi njihova čeljad.

Ako je bilo veće i kućna vrata zatvorena, mi čeljad smo sjedjela u kraj sobe – tamo gdje je prestajao ćilim a počinjala kostruktna čeraga, to jest na mjestu nimalo pristojnu za sjedenje, jer stajala je tu metla, zatim leđen i ibrik s vodom i bilo je tu uvijek mokro. Od tog mjesta kraj vrata pa do strica gore kraj prozora bilo je prazno, i po tom praznom prostoru mogla je da se kreće samo naša strina: mi čeljad smo mogla tamo samo da gledamo – i strica smo gledali kao nešto što nam je i blizu i daleko; ni jedna mu riječ nije od nas išla, a ni nama od njega dolazila, i u tome nije bilo ništa ružno, nego čak lijepo i za njega i za nas; jer mi smo bili jedna čeljad uljudna – pričalo se u cijelom selu koliko smo mi jedna uljudna čeljad.

Strica smo gore uvrh sobe gledali kao nešto veliko – kao što veliko može da bude neko staro stablo u šumi, u kojoj smo mi, kućna čeljad, samo sitne grančice; ne može se više podmladiti, ali ni više ostariti – ostade takav uvijek, i mi djeca ostaćemo takva kakva smo, i naša kuća ostaće takva..., i bilo je kod nas sve kako i treba. Sem jedne mane – sem kuće; bila nam je

kuća mala, i to nam je bila jedina mana. Bila je u njoj prostrana samo jedna soba, dok je druga bila uska i tijesna – i bio je tijesan onaj dio kuće u kojem je, na sredini, na goloj zemlji, ispod crnih greda i čađavih veriga gotovo uvijek gorjela vatra; bio je zadimljen taj dio kuće i oči strmine bile uvijek zakrvavljene od dima; trljala ih je krajičkom podveze jer su je svrbjele, a nama bilo teško da to gledamo, jer znali smo da će joj oči od toga trljanja biti još krvavije. Znali smo i to; da takav naš stric – veći od svih, i takva naša kuća – manja od svih, ne odgovaraju jedno drugom, i nije nam bilo nimalo pravo kad bi nam neko rekao da nam je kuća mala – da je njegova veća od naše, i morali smo na to da začutimo; i bilo nam je krivo što je to tako – što je naša kuća najmanja u selu. Bilo nam je najviše žao zbog strica – jer vrata u koja on ulazi trebalo bi da su veća, i soba u kojoj sjedi da je ljepša, i ljepši oni prozori iza njega. Samim tim bi bilo ljepše i naše sretanje našeg strica, i ono što mu u leđa – idući za njim od kućnih do sobnih vrata, šapće naša strina; i bilo bi ljepše kad nam neko dođe – jer ne bi se govorilo, kao što se već govorilo: da je kod nas sve dobro, samo nam je kuća loša – i da se zbog toga nema gdje ni doći. To nas je navodilo da i sami stanemo prema našoj kući – i s jedne, i s druge, i s treće strane i da je – iako smo je poznavali kao sve svoju kuću, dugo gledamo i na kraju kažemo da nam kuća ništa ne valja. Bio je zid tek nešto malo odignut od zemlje, a gore išla sve sama čatma, i još sa čatme otpao malter pa se vidi ispletено pručе – a u pruču još rupe, pa se kroz njih vide zvijezde. Stric je znao za te rupe, ali ih nije krpio – jer naša je kuća bila takva da se nije mogla iskrpiti; a ako bi se to pokušalo, ispalo bi još gore – kao stara vreća s novim zakrpama... I ne bi bilo ni lijepo da naš stric, koji je bio dobro obučen, i strina koja je bila kao cvijet, a i mi čeljad koja smo bila bez ijedne zakrpe na sebi, ulazimo u kuću iskrpljenu; i stoga je nijesmo ni krpili.

Stric nikad ništa s nama čeljadima nije progovorio o našoj kući – jer nije ni išlo da sa nama govori o kući; kuća je nešto

veliko i o njoj se govori samo sa ljudima. I može biti da je naša strina – gledajući ga uslonjena uz jastuk i još ga ništa ne pitajući dok se ne odmori, pročitala iz njegovih bora na licu, iz očiju, iz cijele njegove duše, šta je toga govorio s ljudima, i kakav mu je bio prošli dan. Tek gledala ga je dugo – kao što lovac gleda u grmen u kojem, više nego izvjesno, nešto živo ima, i čekala da se to iz strica našeg i pokaže. Svjetlost lampe obasjavala mu je cijelo lice kad je počeo – nekako neodređeno i nimalo veselo da priča strini kako je danas kupio kuću. I čim je izgovorio tako krupnu riječ koja znači kuću, mi čeljad, a i strina, zamukli smo i gledali ga zbunjeno – sad više njega i ne vidjeći, nego kroz njega nekakvu kuću. I sam je zamukao pošto je izgovorio riječ kuća, i nama je bilo čudno što ništa dalje ne govori; kao da je tu kuću koju je kupio istoga trenutka i izgubio – a mi nijesmo htjeli da se sa tim pomirimo, htjeli smo da je ta kuća naša.

- U Dolovu sam kupio kuću. Od Mursela iz Dolova. Veliku sam kuću kupio – izgovorio je sada određeno, i dodao: – Tri bi se ovakve u njoj okrenule, i opet bi im bilo prostrano.

- Sa srećom bilo! – izgovorila je za njim strina, i fitilj u lampi izvila toliko da je od sjaja sva soba sinula – i bi nam sada žao naše sobe što je ostavljamo. Trudili smo se da nam ništa ne promakne od onoga što stric priča strini – čudeći se što se nimalo ne veseli što je kuću kupio, i što ne kaže: “Ženo, nije to šala, kuću sam kupio!” S tugom u glasu pomenuo je nekakav orah, i nama nimalo nije bilo jasno šta može da ima jedan orah sa jednom kućom.

- Orah je... – nastavljao je naš stric – orah je, ženo, odmah uz kuću; brojao sam korake od oraha do kuće, i nabrojao jedanaest koraka.

Nama se sada odnekud učinilo da je tih njegovih jedanaest koraka nešto vrlo važno, pa je neko od nas glasno izrekao: “Jedanaest koraka!” a mi mu šakama poklopili tjeme da čuti; ne vidi li da ni strina ne zna je li to bolje ili gore što je tamo jedanaest koraka a nije više ili manje – i čekali smo da čujemo

šta će strina da upita strica o tim koracima, i šta će joj on reći i o koracima i o orahu.

- To je malo - veli Stric - jedva, ženo, jedanaest koraka; trebalo bi da je taj orah dalje od kuće - da je dalje barem još četiri koraka, a jedanaest i četiri čini petnaest; da je udaljen petnaest koraka pa bih i mogao da budem miran; ovako me, ženo, spopao nemir i ne znam šta ću.

Bilo je to prvi put da se naš stric zbog nečega uznemirio, i prvi put da ne zna šta će; da smo mjesto njega mi bismo rekli: hvala bogu što je uz tu kuću i taj orah - i drugo ti i ne treba do da kroz prozor pružiš ruku i da u ruci imaš orah.

- Kad mu žile - nastavljao je naš stric našoj strini - stignu pod temelj one kuće, onda nek se niko ko u njoj živi ne nada sreći; nesrećna će biti ona kuća, i nosila će se - sve jedna za drugim, iz nje iznositi dokle i jedna duša u njoj diše, a kad i posljednja prestane da diše crn će se barjak na njoj razviti: da se kaže da je kuća pusta. Nijesam to znao - veli on strini - nego su mi ljudi tako rekli kad su vidjeli onaj orah uz kuću, i kad su i sami izbrojali korake, pa neki našli da ih je deset, a ja jedanaest - ja, ženo, najviše, jer sam htio da se zavaram, da je što dalje od jednog do drugog - od onog oraha do one kuće, mnogo mi se dopala ona kuća, i ne bih sad htio da mi omrzne.

Strina ga je slušala do kraja, i vidjeli smo da ga je razumjela: da se u toj kući, kad joj pod temelje stignu žile onog oraha, ni mlad ni star neće održati - umrijeće, i bacajući pogled na nas kućnu čeljad htjela da kaže: ne dam da ih iznesu na nosilima, ne dam da mi pomru zbog toga oraha. "Ne bojimo se!" glasno je reklo jedno od nas kućne čeljadi, a mi ga poklopili odozgo po tjemenu šakama da čuti, i rekli mu da ima drveća koje može da donese nesreću - da on to ne zna, da ni strina to ne zna, ali znaju ljudi.

Bio je ovo razgovor za ljude. A jedini čovjek u našoj kući bio je naš stric; mi ostali smo bili momčadija i djeca - i bilo nam je žao što naš stric nema sa kim da razgovara o tako velikoj

stvari kao što je kuća. Sad nam je i orah postao nešto veliko, i nismo mogli a da ne mislimo i na taj orah, na drvo koje je našeg strica bacilo u brigu – kojeg nikad nijesmo vidjeli zabrinuta, i nijesmo mogli da vjerujemo da jedno obično orahovo stablo može nešto tako da učini od čovjeka; činilo nam se da je naš stric sav ucrnio, iako mu naša strina ne rastjera njegove brige živ zoru neće dočekati, umrijeće zbog jednog oraha, zbog drveta u kojem mi kućna čeljad ništa rđavo nijesmo mogla da vidimo – ništa, do njegovo široko mirisavo lišće koje ne prestaje da šumori – kao da onome ko pod njim sjedi priča nekakvu svoju dugu priču da taj dugo pod njim sjedi. Brali smo toga orahova lišća po pune šake, a poslije su nam ruke dugo mirisale. U jesen bi opadalo, polako bi dobijalo – ne žutu, nego rumenu boju, pa sve rumeniju, pa rumeno-zagasiću, pa čavu, i takvo – čavo, stalo da opada. Na zemlji – tu oko stabla, to sad mrtvo orahovo lišće dobijalo je boju krvi – onu boju kad se krv zgruša, i činilo se da je tu zaklano neko krupno grlo – nijedno drugo nego ono što je sve ljeto pričalo priče... One priče što su značile: da je od svega najljepše biti živ! Biti pod suncem i mjesecom, i svakog, ko ti pod grane sjedne, zakusnuti mirisom – da opet dođe i sjedne. Jer jedan orah... to je kao i jedna kuća...

Znali smo, mi kućna čeljad, da je sa orahom to tako... A šta je još znao naš stric – to nijesmo mogli da doznamo, sem toliko da on u orahu uz onu kuću što je kupio, ako mu žile podiđu pod temelj, vidi propast te kuće. I da mu se na licu nije vidjela zbog toga briga, niko od nas kućne čeljadi ne bi mogao da povjeruje da jedan onako blažen orah može nečemu da nanese nesreću. Ta nesreća ticala se one kuće – a i nas svih, i kao ono što umire orahovo lišće vidjeli smo sada naše umiranje – a najprije nas kućne čeljadi. I pri pomisli da uistinu može tako biti začutali bismo, kao što ponekad u jesen, kad vjetar utihne, začuti lišće na orahu – pred svoje opadanje...

U tome su neka od kućne čeljadi i zaspala: “opadala su”, može biti u snu, kao što opada orahovo lišće...

Sjutradan je stric poveo strinu da vidi kuću – i orah uz nju; pošla smo i mi starija čeljad – i ponijela kotlove i kante da u njima nanesimo vode, jer trebalo je oprati podove i direke, vrata i prozore, i – tek onda, useliti u kuću. I prvo što smo odozgo s brijega ugledali dolje u dolini bio je onaj orah; on je bio viši od kuće - i nimalo nam se nije svidjelo što je orah viši od naše kuće. Malo zatim iznikao je, odmah pokraj njega, širok i spljošten krov kuće, sa šiljkom gore na kojem je čučala nekakva ptica. Rekli smo tada: “Eno i kuće - a i stric je rekao - eno je; eno i kuće i oraha.” Bilo je to jedino što je uz put rekao; a mi smo uz put čutali: čuli su se samo o našim ramenima kotlovi.

- Dao sam – veli stric – veliku kaparu.

- Koliko hiljada? – pitala je strina, tek da pita, iako se – čak ni u stotine nimalo nije razumijevala.

- Polovinu, ženo, od cijene; toliku sam kaparu dao: toliko mogao i toliko dao – ostalo ću dati na zimu.

“Ostalo na zimu!” ponovilo je neko od nas čeljadi, tek i ono da nešto kaže: htjeli smo sada svi da nešto kažemo – i svi smo pričali samo o kući.

Prilazili smo joj s gornje strane – s one kojom se oslanjala o brijeg, zbog čega nam se ne učini ni velika ni lijepa; i jedino što je tu bilo lijepo – bio je onaj orah uz nju; bio je s njene čeone strane, one kojom gleda dolje niz dolinu, a i dalje – niz cijelo selo; stajala je nad selom kao njen čobanin.

Skinuli smo kotlove s ramena i spustili ih ispred vrata; bila su to sada naša vrata. Bila su velika. Nijesmo bili navikli na tako velika vrata – i učini nam se da smo se odnekud svi smanjili i da se smanjio i sam stric. Izvadio je iz njedara velik cm ključ, i mi čeljad gledala kako tim velikim ključem otvara velika vrata.

Ušao je prvi. A za njim odmah ušla je i strina; ona je i sada išla za njim – kao što je to uvijek činila kad u kuću ulazi stric, i šaptala mu u leđa i sad, kao i uvijek, nešto svoje što on nije slušao. Slušao je – idući tamo ka sobnim vratima, nešto drugo... – i malo, pa je zastao: gledao je dolje u pod i rekao:

- Čujem ga...! čujem, ženo, onaj orah kako šumori. Kako šumari ispod patosa. Kako šumori ispod temelja.

- Šumori - veli mu strina - kroz prozore.

I sam je zatim rekao da drukčije ne može do kroz prozore.

Sad su otvorili i druga naša vrata - ona sobna, koja su, nekakvim svojim plačnim cijukom, ispunila cijelu kuću. Stali smo nasred sobe i začutili. Jer učinilo nam se i sad najednom kao da smo ušli u tuđu kuću, u koju, svakog časa, može neko doći i zateći nas. I jedino što se, u toj silnoj praznini, moglo da čuje bio je orah... Gledali smo njegove široko i daleko razvedene grane, i udisali miris; sva je soba mirisala orahom. Bio je tamo pred kućom kao živ čovjek - kao domaćin ovoga doma, s kojim ima nešto zajedničko, a tajno... ispod zemlje, ispod temelja... Tu ispod nas.

- Vidim ga... - veli stric strini - ali ga ne vidim tamo pred kućom, nego pod kućom.

Odmahnuvši široko rukom, gotovo ispred samih njegovih očiju, strina je odbila da je orah pod kućom, i rekla da je orah drvo kao i svako drvo, i da je ljepše od svakog drveta - i htjela da sada gledamo sobu a ne orah; i mi smo, čeljad, poslušala našu strinu i gledali smo sobu. Bilo je u njoj mnogo drveta a malo duvara; mnogo nekakvih dolapova sa erezama i katančima, i mi se, čeljad, čudila tolikim katancima. Stali smo da diramo te ereze i te katance i da prstima udaramo po nekakvim jabukama od bakra koje su se brzo okretale - brzo toliko da se jedva moglo umotriti to njihovo okretanje - i zaglušismo, tim jabukama, šum onoga oraha, i na njega i zaboravismo. A upravo tada čuli smo strica kako priča strini:

- Ovaj direk... - veli joj, i prstom joj pokazuje direk koji je, odozdo od poda išao gore do nekakvog rafa: zbog rafa je bio i stavljen - da ga drži, i da gore nad njim drži šašovce. Bio je žut i išaran, i ukras u sobi. - I ovaj je direk od onoga oraha - veli stric strini.

- Od onoga oraha... - veli za njiim strina, i nastavlja da je direk lijep zato što je od oraha, da je od drugog drveta ne bi

takav bio – ne bi se mogao išarati, i ne bi bio tako žut.

Prestali smo s onim okretanjem jabuka i slušali strica i strinu. On je sada prešao na glavno – na zareske na onome direku, i veli strini:

- Koliko je ovih zarezaka, toliko je u ovoj kući bilo umiranja; ženo, svaki zarezak znači smrt – a vidiš li koliko ih je!

Bili smo gotovi da pritrčimo onome direku i izbrojimo one zareske – ne zbog toga da izbrojimo smrti, nego samo zareske; ali nije išlo da se mi čeljad miješamo u nešto što je strašno – i od čega su se njih dvoje ukrutili kao da su i sami nekakvi direci sa isto onakvim zarezcima na isebi...

- Rekao sam ti da je ovaj direk od onog oraha – nastavljaio je stric. – Služio im je kao knjiga – svima koji su u ovoj kući živjeli. Za svako su čeljade u ovaj direk urezivali rođenje i smrt; kad se koje rodilo i kad umrlo... Kratak razmak od recke do recke znači kratak život!

“Kratak život!” otelo se jednom od nas čeljadi, a mi ga odozgo poklopili rukama neka ćuti; neka ne govori kad stric govori.

- Kratkog su im vijeka bila djeca – nastavljaio je stric strini, a ona – kad su se djeca pomenula, stala da gleda u one recke kao u sve samu mrtvu djecu; mi smo to vidjeli i stali smo da se krećemo, da joj time kažemo da smo mi živi – da nijesmo među onim reckama. – Može biti da to nije zbog onoga oraha, a može biti i da jeste; mnogo je blizu onaj orah – veli on strini. – Tek umiranja su bila česta u ovoj kući. Ova neka djeca, ako je suditi po ovim reckama, umrla su mala.

- Naša su velika – veli strina za sebe, a gleda u direk, u one kratke razmake od recke do recke, koji su značili i kratak život.

- Lažu recke – veli.

- Ne lažu ljudi – veli stric. – Rekli su mi da je trebalo da prije pogodbe pogledam direk u kući. I orah pred kućom. A kad sam pogledao ovaj direk, bilo je, ženo, kasno; bio sam pogodbu utvrdio i kaparu dao, i nijesam se mogao popišmaniti.

Poveli su me zatim ljudi i do oraha, koji sam ja do tada gledao samo kao jedno drvo, kao jedan orah pred kućom. Tamo su mi ljudi pokazali da je od oraha odsječen cio jedan stub; bila su tri stuba, pa jedan odsječen – i ostala, ženo, još dva. Ovaj je direk, rekli su mi, od onoga odsječenog stuba, i pitali me znam li ja zašto je odsječen onaj stub; a ako ne znam da ću doznati kad se uselim u ovu kuću; da će mi kazati ovaj direk – da na njemu ima još dosta mjesta da se urežu nove recke... A ti, kažu mi, imaš puno čeljadi; i svoje čeljadi i od brata čeljadi, i trebaće ti za njih puno mjesta na onom direku.

Izlazili smo iz te sobe nimalo radosni što je naša i ušli u drugu u kojoj nije bilo nikakvog direka i koja je bila na suprotnoj strani od oraha; bila je u njoj gluha tišina i po ćoškovima paučina; nije ni svjetlosti bilo mnogo u toj sobi – i nama se učini da smo otišli nekud daleko i od one sobe s direkom i od onog oraha pred kućom; orah se odavde nije ni vidio – i bilo nam je drago što se ne vidi; kad će stric;

- Čujem ga; i ovdje mu, ženo, čujem lišće... Ono što ti se čini da šumi voda... ono nije voda nego je lišće na onom orahu; šum mu dolazi odozdo; odozdo, ženo, ispod kuće, ispod zemlje – čuješ li?

Slušali smo i mi čeljad, ali ništa nijesmo čuli; čuo se samo sipac u brvnima – strugao je negdje duboko u drvetu, i bilo je zadovoljstvo slušati ga; bio je neko živo srce drveta, i jedino što živi u ovoj sobi, u kojoj nije bilo ni muha.

- Ima ih još... – veli stric, misleći na sobe, ali nas u druge nije uvodio – izveo nas je napolje, pod orah. – Evo – veli – gdje je bio onaj treći stub... onaj što su ga odsjekli i od njega načinili onaj direk u sobi. Ne bi me se ticao ni taj stub ni cio taj orah, da mi ljudi nijesu rekli da su njegove žile ispod ove kuće, i ko kupi tu kuću – taj u njoj neće dugo živjeti. Tri put je, rekli su mi, dosad preprodavana, a sve zato da bi ljudi iz nje izašli i ostali živi. A mi ulazimo!

“Ulazimo, ulazimo!” – i opet smo onoga što mu se ta riječ omakla sa jezika pritisli šakama odozgo u tjeme da ćuti; i sva smo mi čeljad ćutala i zijevala gore uz grane oraha diveći se njegovoj visini i veličini; divio mu se, s bolom u očima i u glasu, i naš stric – i bilo je nemoguće da jedno tako veliko drvo nema i svoju veliku moć, baš onu od koje strahuje stric, i zbog koje su one recke na onome direku u sobi i zarezane...

Htjeli su da ga odsijeku cijelog, ženo, i tada su mu i odsjekli onaj njegov treći stub – pa stali, jer neko se našao i rekao da može biti još gore ako cio taj orah odsijeku. Pa ne znam – veli stric strini – šta je to; tek nije mi milo što je taj orah tu. Ima tajni pri drveću – ima, ženo, u ponekom drvetu, vodi, kamenu, zidini, groblju – ima tajni; a za orah to sam davno čuo.

Vidjeli smo kako strica od toga hvata strah, i kako uplašeno gleda gore u široko razvedene grane oraha – koje su, ako hoće da im se pripiše zla ćud, mogle da izgledaju vrlo strašno, ali i vrlo dobroćudno – ako se gledaju samo kao grane i kao lišće; a lišće je, zbog vjetra u njemu, šumorilo kao voda niz kamenje, i činilo se da će sve otići nekud s vjetrom. Mirisalo je. Živjelo svojim životom. Gore visoko – iznad ljudi i iznad zemlje. Kad požuti, kad porumeni i podari, i na kraju kad dobije onu svoju krvavu boju opadnuće na zemlju – nekako mekše i ljepše nego što opada ostalo lišće; umiraće na zemlji još dugo, i s mirisom će i umrijeti... Ostade gore gole grane, kao mnogo ruku bez rukava, i biće i dalje grane orahove, i drukčije od drugih gran a... krute i kratke kao prsti starca.

Mi čeljad nijesmo mogla da shvatimo kakvu to moć može da ima jedan orah na jednu kuću, ali nijesmo mogla ni da odbijemo da to zna naš stric – čekali smo šta će dalje da učini naš stric; jer on je i dalje prema tome orahu stajao kao prema nekoj nevidljivoj sili – jačoj od ljudi, jer je nevidljiva. I bilo je tužno gledati ga kako od stabla tamo do zida broji svoje korake, ne nabrajajući ni dva puta isti broj, i počinjući iznova – i opet iznova. Ljutio se na samog sebe, i na svoje noge, i mi smo ga prvi

put Vidjeli da se ljuti; vidjeli smo kako sada i brojeve preskače i kako, ma koliko brojao, neće doći do prave mjere. Prostor između oraha i kućnog zida pretvorio je u nekakvo svoje borilište, na kojem se bori i sa samim sobom i s nečim što je nevidljivo, i da mu upravo to nevidljivo ne da da izbroji svoje korake. Čas su mu bili duži a čas kraći, pa ih je nekad nabrajao devet a nekad trinaest. "Deset...!" otelo se nekom od nas čeljadi, i mi ga rukom odmah pritisli odozgo u tjeme da ćuti kad stric broji.

- Vidiš li - veli on strini - da nešto ima pri ovome orahu - kad on meni ne da da korake izbrojim; pođem da brojim pa ne umijem, ženo, da ih izbrojim; pođem da ih redam pa ne umijem da ih redam; ni dva mi koraka nijesu jednaka.

Gledao je onaj orah kao nešto što je jače od njega, i mi smo prvi put vidjeli da naš stric ne može to što hoće - i bilo nam ga je žao što se našao u nevolji; bio je sada kao jedno od nas čeljadi - nimalo od nas pametniji ni jači. Dizao je ruke kao da se predaje, a i naša strina dizala je ruke, jer ona nije ni umjela drugo da čini do ono što čini naš stric. Nije mogla da mu pomogne - u tome nečemu što je za kućne domaćine a nije za žene; a nijesmo mogla da mu pomognemo ni mi čeljad, i nije nam bilo pravo što taj orah stoji tako najavno a radi nešto potajno, i svi smo se od njega izmakli i stali uz kuću kao da je branimo. Od oraha udaljio se i naš stric, ali nije po svojoj volji - jer htio je još da broji korake, i prestao je tek onda kada ga je naša strina uzela za ruku i privela k nama - govoreći mu da se okani oraha, kojeg su se okanili i svi oni čija je kuća dosad bivala, a među njima bilo je i mlađih i jačih, i veli mu da je on star; i bilo je to prvi put da mu je rekla da je star. Nije mogao da s nama mirno stane uz zid kuće, nego je stalno podizao noge - kao da jednako broji svoje korake, ponavljajući koliko ih je - a broj im nikako ne hvatajući. Mi čeljad smo tražila da operemo one sobe, a naš stric je rekao - "Jedanaest...! A to je, ženo, toliko da su mu žile posigurno otišle pod temelje od kuće" - i htio je opet da broji, ali mu strina nije dala.

Ne oprasmo sobe, ništa korisno ne učinismo – i ne bi nam žao zbog toga; bilo nam je žao samo našeg strica – jer on je svud gredom dok smo se vraćali od te naše nove kuće našoj staroj kući zastajkivao i brojao korake; i ko zna koliko bi ih izbrojao da ga strina nije prekidala. Nama čeljadiina činilo se da je mnogo ostario od jutros, i da sav miriše orahovim lišćem kao da smo pod onim orahom.

Htjeli smo – tih dana i tih nedelja da zaboravimo na onu kuću i orah uz nju, i nijednom ne sađosmo da operemo one sobe – i zaboravili bismo na onu kuću sasvim, da nas na nju nije podsjećao naš stric, a najviše u jesen – kad je, s prvim kišama i maglama, počeo u licu da dobija neku žutu boju, pa čavu, pa tamnu – kao što tu boju dobija orahovo lišće... Mi kućna čeljad vidjela smo kako ga naša strina odvaja od naše zajedničke sofre, za kojom je do tada – na njenom čelu, uvijek sjedio i s nama jeo iz istog suda; sad je za njega i sud izdvojila – kao što je to činila nekad i za nas kad smo bili djeca. Bilo je sada prazno ono mjesto uvrh sofre, i nama se činilo da nam je – bez našeg strica, prazna i cijela naša sofr. Bilo je tužno gledati ga izdvojena od nas čeljadi; sjedio bi negdje u kraj sobe kao neko ko je uz put svratio u našu kuću, i ne bi se čulo ni da diše – i bilo je tiho u našoj sobi kao pod orahom kad u granama nema vjetra...

Mi kućna čeljad smo i dalje sjedala dolje za vratima kod ibrika i leđena; sjedala smo i onda kad gore uz prozore nije više bilo našeg strica. Gledali smo u njegovu prazno mjesto kao da je on još živ, a vidjeli gore samo šipke na prozoru, koje su nam odnekud ličile na grane oraha kad s njih list opadne...

Nismo čuli kako je – otkinut od onih šipaka, pao dolje na ćilim naš stric; tek učinilo nam se kao da je – sa onog oraha, kod one kuće, opao list.

VODA PROMUKLICA

Zanoga se visoko digla uz planinu – prve magle tu se saviju, prve kiše tu se izručje, prvi snjegovi tu se zabijele. Zbog te visine i loših puteva Zanožani su rijetko silazili dolje u varoš i na drumove, jer se ne zna šta je od kojega teže: ili dolje niz Zanogu saći, ili gore uz Zanogu izaći. Stoga su samo mlađi odlazili: da odivu posjete, da u valjalici sukno izvaljaju, da vreće izatku i konopce usuču, i donesu vijesti iz svijeta, koji je za njih dalek i čudan. Sve te vijesti koje se donesu u Zanogu, prvo se istresu pred Avrama Čampara, da ih on čuje i protumači, i da na sve odmahne rukom, magle su to zanoške i vjetrovi – ništa tu nema od istine, laže svijet. I Zanožani su tako i primili: sve je to daleko od njihove planine, neka ostane onima što su bliži, pa dobro im bilo, zlo im bilo – nek ga sami dijele.

Sav crven od sunca na zalasku, u tu Zanogu je ulazio sin Avramov Duka, mlad i jak čovjek, lica opaljena od planinskih vjetrova – jahao je konja i tjerao ga što brže može, da Avramu odnese vijesti. Okrenuo je sokakom ulijevo, prošao pokraj česme i korita, popeo se još malo strmim krivim putem, pritjerao konja pred kuću i sjahao. On tu pred kućom još jednom izusti ime: Promuklica – koje je svud gredom držao na umu, i s tim imenom uđe kod Avrama.

Pozdravi ga tiho, više u sebi nego naglas, potraži mjesto gdje će sjesti, pa se spusti pravo prema ocu – gleda mu suncem preliveno lice, potkresanu sijedu bradu, upale oči i podočnjake – vidi da ga je ispila groznica. Gledali su se i šutjeli, kao da nemaju šta da kažu. “Vidiš mi stanje, – mislio je Avram, – niti me

šta pitaj niti da ti pričam – privio se vršaj oko gumna, posljednji je obrtaj, umrijeću”. Pa veli glasno:

Ti bio svuda... Mlad, zdrav, pa možeš. Ja beli ne mogu, no eto čavim – kao ovas kad čeka srp, a srpa nema.

Do Novoga Pazara i do Raške, dotle sam bio – veli mu Duka.

Pa de popričaj mi ako šta imaš, ali nemoj dugo, nemoj laži svjetske, Duka, šta će mi laži.

Duka je pričao sve što je čuo: šta će biti i šta neće biti, šta je tu dobro a šta strašno, i koje bi od tih strašnih stvari mogle da dođu i do Zanoge, a Avram na sve odmahnuo rukom: daleko je Zanoga od toga, nek priča svijet kad je dokon. – Ali na jednu priču Dukinu njegova je ruka ostala mirna – treptao je očima i slušao, i stalno se pomjerao s mjesta tako da se sa srneće kože najednom obreo na голу patosu. On je stalno tražio da se Zanožani, koji se sretaju sa svijetom, raspitaju nema li gdje žena koja išta umije oko groznice – pa ili da ga izliječi, ili izvara i pare mu odnese, neka od to dvoje bira koje hoće. Duka nije pričao o ženi, nego o vodi. Promuklici, negdje tamo u tutinskom kraju, koja liječi od groznice – tako kao da je rukom skineš, i bio gotov da se na to zakune, kao što su se i njemu kleli.

Okupaš se i – zdrav čitav, kao od majke rođen, takva je ta voda – pričao je Duka. Avram ga je slušao. Nikad takvu priču nije čuo. Gladio je bradu i gledao u patos, i sve svoje misli skupljao u jednu: svašta li ima u toj vodi, u toj zemlji, u toj travki, no je samo nesreća što to ljudi ne znaju.

No ima narav ... ima narav ta voda: liječi onoga ko vjeruje da će mu ona biti lijek, a ko ne vjeruje zalud se kupao, pomoći mu od te vode nema – i to sam čuo – pričao je Duka.

I to si čuo... – ponovio je Avram njegove riječi, a zatim dodao: – Ali ja se od toga ne bojim. Ako je do vjere – ja vjeru imam, baš u tu vodu Promuklicu. Eto, ti me podsjeti na jedan san, dalek, san Duka, kad je to bilo! Groznica me tada mnogo tresla... Ležim ja i sanjam neku vodu, bistru vodu, veliku vodu – kupam se u njoj i ozdravim, zdrav se, Duka, vratim

kući. Tako sam sanjao, jesam, pamtim taj san kao da je juče bio. I meni je u vodi lijek, to ja vjerujem i to znam – i otići ću do te Promuklice da se okupam, hoću Duka. To i jeste ona voda iz sna – zakleo bih se. Eto čuda da sad za nju doznam! A gdje je Duka? Je li daleko?

Cijele noći Avram ne zaspao. Sjedio je uz prozor i slušao glasove – i sve mu se činilo da čuje vodu. Sve rijeke i česme koje je vidio, noćas su mu tekle pred očima. Toliko voda i toliko žubora – da izludi! Sjećao se bunareva koje je načinio, vrela koja je zidom ogradio, potoka kojima je korito pročistio, voda koje je izveo – i mislio da mu se te vode, kroz tu ljekovitu Promuklicu, eto hoće sada da oduže. Tamo za brijegom čula se česma – voda je padala u korito, i to se činilo kao da neko ruči suhe i krupne orahe – i on veli: “Izađi iz česme i hajd’ po zemlji, hajd’ siđi dolje u rijeku, pa poljem hajd’, pa u drugu rijeku uđi – pa kud ćeš stići i kud ćeš hodati, daleko mnogo, um ne stiže dotle, ti, vodo! Takve su vode... teku. Žubore tako kao da zbore. Pričaju tamo nešto svoje. Noću glasnije, danju tiše. Tako im dato... A toj Promuklici dato da liječi, i ona će mene izliječiti – sutra ću se ja njom okupati i – zdrav! To je ona moja voda iz sna. Nije druga. Hvala joj.”

Jedva iščekao da svane zora i da počne da se sprema na put. Prilazio je prozoru i gledao brda -- daleka mrka. I ona su mu se učinila kao tajne. I voda, i zemlja, i drvo, i zvijezde gore – sve su to sada bile tajne. I što ta voda tamo liječi i to je tajna. Uzdahnuo je od tolikih tajni.

A kad je niz bregove zagazila zora – on se trgao kao iz sna, prišao sanduku i stao da se sprema.

Na kućni prag izašao je u ruhu koje oblači samo kad su praznici. Duka je pred njim široko otvorio vratnice, jer na put polazi kućni starješina.

Avram je tvrdo sjeo u sedlo, ogrnut debelim crvenim suknom, pogledao kuću i snahe, i brzo rukom sakrio oči, da mu u njima ne vide suzu.

Zdrav da nam se vratiš, a groznicu voda nek odnese, u tavnne tavnike neka je izgubi - amin! - zborile su za njim njegove snahe.

Zdrav da vam se vratim pa da vas bijem - veli njima Avram kao ozbiljno.

Ti nam se zdrav vrati pa bij gdje nas stigneš, boljeti nas od tebe neće - odgovarale su njemu snahe.

E tako će nekako i biti jer drukčije ni valjalo ne bi - veli Avram za sebe i krenu konja. Još jednom se okrenu i pozdravi rukom, ali nijednu riječ ne izusti, jer mu tuga sjede u grlo, pa samo pod sobom skara konja, diže gore kajase i uglavi u sokak. Za njim Duka krenu svoga konja.

Cio dan su jahali - Avram naprijed a Duka za njim, slušali kopite i šutjeli, svaki zanesen svojim mislima, koje i nijesu za glasan razgovor, do da se tako šutke prebiru. To su bile neke lake misli, koje im i ptica, kad im put preleti, preokrene na nešto drugo. "Eto ptica... - mislio je Avram - bolest svoju ima i ptica, a ta je voda ne liječi, data je ona samo čovjeku, čovjek se okupa i ozdravi - groznica ga ostavi. Čudo!"

Pregazio je nekoliko polja, suvih i tvrdih, nagrijao se u njima sunca - i najzad ušao u šumarke, natopljene prvim zahlacima, nad kojim se, golema a stara, dizala planina sva u suncu.

Po pričanju voda je tamo... - objašnjavao je Duka i pružao ruku, nišanio desno preko kose, na kojoj su, dva-tri stara bora, stajala tvrdo i usamljeno, kao da su tu samo zato da kazuju gdje je Promuklica.

Desno od borova? - upitao je Avram.

Tačno preko njihovih glava, tamo je klisura i u njoj voda - objašnjavao je Avramu Duka.

Sunce taman na odmor, a mi tamo - odmjeri Avram, pa dodade: - Da je kroz tri noći gazili bismo - iz jedne države do u drugu, a nekmoli jedan dan hoda - veli on Duki, a misli mu idu na drugo: još dugo će gaziti po zemlji i gledati brda i doline - zato on i ide Promuklici. Okrenuo bi se i pogledao. "Svuda

zemlja! Nigdje ne prestaje! E jesam je mnogo uradio... Cio vijek ja sam je radio. Gdje su mi noge? – u zemlji mi noge, gdje su mi ruke – u zemlji mi ruke, gdje mi je snaga, gdje mi je zdravlje? – u zemlji mi je! A ona mi sada dala tu vodu: eto ti ta voda, izliječi se. I hoću se ja izliječiti, baš tom vodom Promuklicom, u to ja vjerujem – nevjernik joj nisam. Dužna mi je i zemlja i voda, nek me liječe – pravo je to, po pravdi je, i ja velim: hvala i zemlji i vodi.”

On u tim mislima i ne osjeti kad mu se čas prije oni borovi pobodoše pravo pred čelom. Između njih vodio je putanjak, i on okrenu tim putanjkom – pod kopitom zapuckaše grančice, ozgo s bora prhnu ptičurina, slomi se dolje niz klisuru. Trebalo je da okrenu desno, uskom dugačkom ravančicom, na čijem je kraju dubila koliba, stara, od pruća, granjem pokrivena, ka kojoj je i putanjak vodio, ali on se odluči na drugo: da izjaše konja do na vrh klisure i što prije vidi Promuklicu. Pred njim je stajalo gusto granje, kroz koje se vijala loza od kupine, strčali stari borovi panjevi, treperile jasike i breze – i on stao kroz njih da promiče, povijen po sedlu i po konju – i malo, pa se nadnese nad klisuru. S konja ne sjaha – ostade u sedlu, prav, tvrd, iznenađen onim što dolje čuje, a čuo je vodu Promuklicu: ona je hučala, pljuštala niz strmo debelo kamenje, lomila se niz male slapove, i cijelu duboku klisuru punila hukom i svojim pljuskom.

To je ta voda – veli Duka.

Avram je šutio. Malo je reći: to je ta voda – mislio je u sebi. Za svaku možeš tako reći, ali za ovu druga riječ treba – velika riječ, i on prvo prižmuri, poslušava vodu, a zatim poče kao na slavi, glasom koji je čudno zvonio:

Neka nam je veselo ovo naše sretanje – u dobri čas bilo, za sreću nam bilo, za zdravlje nam bilo i veselje, ti pitoma vodo ljekarice, – meni za lijek, tebi za spomen, za vječni spomen iz mojih usta i gdje čuješ i gdje ne čuješ.

Duki je ovo ličilo na molitvu, pa veli: amin!

Ne treba tu amin – veli mu Avram. – Ona je dužna da liječi. No poslušaj je kako me kara – sve mi se čini da me ona kara što

nijesam ranije došao. Kad nijesam znao! Iskaraj me dobro, neka ti je prosto – i ja izistine jesam za karanje, nijesam za drugo – baš od tebe, vodo. Evo šutim. Ne odgovaram ti.

Sagnuo je glavu i šutio. Ruke opustio. Crveno sukno podiže vjetar, i na suncu, kao da su od zlata, sinuše krupna puca od mjedi. Slušao je vodu i zamišljao kako se kupaa: “Okupam se i – zdrav, zbogom, groznico!” Od tih mu misli navriješe suze, u grlu ga nešto teško steže, ispod kože prođoše žmarci – kao pred vatru od groznice. Da sve to otjera, on poteže kajase, okrene se Duki i veli mu:

Puna je zdravlja ova voda, ja odavde to vidim, Duka, i puna je snage i mladosti – i meni će sve to da povrati, jer ja joj vjerujem – i baš njoj vjerujem, izistine velim.

Konj je stao da brsti granu, a Avram ga pustio nek čini šta hoće – zanio se i pričao Duki o svojoj snazi kad je mlad bio:

Slomila se meni na putu kola – puna kola, pod sijenom kola, teška kola – i ne desnom rukom, ne, Duka, desnom, nego lijevom digao sam ih i nabio točak – jesam, tolika je u meni bila snaga. A gdje je sad? Sad će je vratiti ova voda – trećinu jednu i meni je dosta, šta će mi više kad sam star. Poslušaj je, Duka... To snagu i zdravlje pronosi ona – baš snagu i zdravlje, ja to osjećam.

Dolazilo mu je da tepa vodi, da joj zbori kao djetetu, i da je zažali što je tako sama, dolje u toj dubokoj klisurčini, zatrpana granjem i kamenjem.

Na planinu spuštalo se veče – rumena boja skidala se s granja, kamen postajao mrk i zelen, klisura se punila tavninom. Ptice su tražile svoja mjesta, prhkale po lišću i uzlijetale, a ona velika ozdo iz klisure opet se vratila na vrh bora, duboko pod krilom uvukla kljun i ostala tako kao živ grozd – ljuljka se i sjajka na mrtvu suncu.

Ovdje joj je smirovnik – veli Avram, pa okrenu konja kolibici da u njoj prenoće i odmores se, a sutra da sađu u klisuru, da se on okupa i groznicu istjera.

U kolibici je bila prostrta slama, a po njoj stara i oštra čeraga, u dva ćoška dva kreveta od pruća – a do vrata zemljana peć, pred njom drvca i luč, o direkku lampa, ključ o ekseru – tako da se odmah moglo zaključiti da u njoj počesto odsjeda svijet.

Avram se utopli i povi u krevet. Slušao je konje kako zoblju, i kako dolje hući voda – trudi se da zaspi uz vodu, ali mu san nije dolazio, i on ni noćas ne trenu okom, od velikog uzbuđenja.

Dva puta je noću ustajao i izlazio pred kolibu, da još bolje čuje kako voda teče i da se u tome nauživa. Ponekad bi mu se učinilo da dolje protiče čitava rijeka, i da samo zbog njega tako hući, da još sada u njemu poplaši groznicu.

U zoru je probudio Duku, da mu iz bisaga izvadi presvlačku, a on stao da oblači ruho, ono koje oblači uz praznike, da u njemu priđe Promuklici. Gledao je i pipkao puca, sa crvene čohu skidao dlačice, popravljao gajtane i petlje – kao da se na svadbu sprema. On nije prestao da gladi gajtane ni onoga časa kad mu je Duka, blijed i prestravljen stao pred oči, i rekao:

Jutros se ne čuje! Ne čuje se voda, poslušaj, Avrame. Nema jutros.

Avram se lijeno pomakao s mjesta – gledao Duku tvrdo i mirno, kao da ne shvaća to što mu on zbori – i opet prstima pipkao gajtan.

Jesu li tu konji? – upitao je, kao da za drugo i ne treba da pita, jer se ništa drugo izgubiti ne može.

Ne čuje se jutros Promuklica – čuj me, ti, dobro – veli mu Duka, sad sav zelen i crn, povijen naprijed kao da će pasti od toga što se jutros desilo. Skinuo kapu i bacio je, da time kaže: čudo! – koje se nikad nije dogodilo, do eto danas, i to njima. Avram se na to prvo iskosio – i dugo ostao tako kriv, bez riječi i daha u sebi, a zatim polako digao glavu, okrenuo uho i slušao, pa i sam stao da blijedi i rukom se hvata za džemadan – tu gdje mu je visilo puca. Jednu je samo riječ izrekao – od koje se ukoči i sledi, i dođe tako kao sapet:

Ni ja je ne čujem – veli, i sjede. Ozdo je zborio kao da moli: – Ne može, Duka, tako da se desi, da voda ne teče kuda je tekla, ne može. Duka, ne vjerujem ti, ni uhu svome ne vjerujem, jer ja sam bolestan. De reci što je to.

Napeo je uho i opet slušao. Neka meka tišina drobila se svuda, hujala ozdo iz klisure, stezala Avrama za svaki damar, dah mu u grlu uzaptila – tako da mu jaka postade tijesna, a ruho na njemu dođe kao oklop, i on brzo stade da se raskopčava i zbori Duki:

Ne čuješ ti, Duka, a ona teče, teče voda, ne može drukčije. Da se malo povratim, da se odmorim, uplašio si me. Stani... otvori uši, poslušaj, čuj sve – mlad si zaboga, a ja sam star, ja ne čujem.

Evo slušam... Kao u bunaru... Kao u bunaru... . Ni vjetar listak da pokrene.

Da pokrene! – ljuto mu se naruga Avram, i ustade da vidi šta se to desilo. Išao je polako. Na uši, na oči, na noge i ramena svalila mu se teška tišina, pritisla ga za zemlju, i njemu se čini da je u negvama, koje ne vidi ali osjeća, ne može od njih da korakne, da ide, da stoji, i najradije bi baš tu sjeo, da ga cijelog potopi tišina, i udavi, kao voda. Nemoćno bi digao oči, i pred sobom vidio samo granje: tanka bistra rosa sjajkala se na lišću, ptica ponegdje prhnula sa grane, kroz travu repom šušnuo gušter. Bilo je jutro kao čaša vode – obasjana suncem. Prošli su ledinkom i nadnijeli se nad klisuru. Avram se rukom uhvatio za kamen da se osloni, nakrivio uho i slušao.

Ne čujem... – veli crn Duki, i sjeti se kako je sinoć slušao vodu i zborio joj: karaj me, kriv sam ti, - evo šutim. Jutros je čuo samo lak vjetar, i onu krupnu pticu s bora, kako krilima presijeca vazduh i slijeće dolje u klisuru. Ostalo sve kao da je stalo: ne diše, ne živi, ne miče se. Avrama Čampara uhvati strah. Bio je sada kao dijete pred kojim je zatajila igračka, i više ne može da je pokrene, pa je samo gleda i čudi se: zašto se to tako dogodilo!

Pozvao je Duku da sađu dolje i vide šta je to bilo s vodom. Put je bio urezan u kamen, izgažen nogama i iskaljan, tako da je Avramu bilo jasno: da je mnogo svijeta dolje silazilo da svojoj bolesti potraži lijeka, i da ga jedini on neće naći – jer voda je od njega pobjegla. Ulazio je u klisuru kao u prazan i hladan dom koji je neko poharao, i u kojem je ostala samo tišina. Zdesna su se dizale ogromne stijene, nalegle ovlaš jedna na drugu, pokrivene ričom mahovinom, a pod njima dolje, razbacan bez reda, rastao repuh i ševar trava – nad kojim je sad letio leptir. Avram je prvo pregazio repuh – šu- šteći nogama kroz njegovo lišće, a zatim malu usku ledinicu, dva-tri krupna zelena kamena, i nadnio se nad prazno korito. Dvaput je oči protrljao da bolje vidi, i ostao na mjestu skamenjen. Kao da je pred njim mrtav čovjek – leži, usta ne govore, ruke se ne miču. Za njim tajac. Avram s čela obrisa znoj – pomače se. Gledao je u koritu barice – one mirne, bistre, bljeskaju na prvom jutarnjem suncu, kao komadići ogledala koje je neko noćas razbio. Ploča iz koje je izviralala voda bila je još mokra. On je gledao u prazan otvor – kao što čovjek gleda stvari u čiju tajnu ne može da uđe. Jedno je ipak pomislio: da ta voda ima svoju narav, i da radi po svojoj volji – teče kad hoće i prestaje kad hoće, i da je eto pred njim prestala, jer nije htjela da ga liječi. Nije znao šta sada da čini. Gledao je ploču i pitao se: da li je voda tamo daleko, gdje li je stala i gdje se sakrila. Privio je uho uz kamen, dah utajio – slušao. Čuo je samo u travi popca. Sklopio je oči i zamislio se... Sav je drhtao. Došao zelen. Na čelu mu se zgrudvale žile, mala kusa brada sva se tresla, prsti ljuto cupkali puca. Digao je glavu i rekao:

– Duka, prihvati me, čini mi se da gorim. Hvata me groznica. Gorim li, Duka? A što je ta voda od mene pobjegla, zašto nije htjela mene da liječi? De, kaži mi, Duka? Šta sam joj skrivio? Šta sam ikom skrivio? Živio sam mirno, Duka. Vladao se pošteno. Ukrao nijesam, ubio nijesam. Gorim li, Duka? Hvata me, vidim, brzo me hvata moja groznica – a voda pobjegla, po-

bjegla, Duka, da ja umrem. To je ona smislila – da ja umrem. Veliš da gorim – gorim no šta, sav sam se iznutra zapalio. Pogledaj mi ruke kako se tresu. Neće ona mene da liječi – pobjegla je od mene. Pa neka bježi. Potjeraćemo se – ići ćemo za njom pod stijenu, i pustiti je ja neću, Duka, dok ne umrem, kunem joj se. Mora ona mene da liječi. Ukrao nijesam, opljačkao nijesam. Čuj me, Duka, dovešćeš majstore, dotjeraćeš dinamit – i gledaj: ovdje ćemo mine zavrtjeti, u ovu ploču. Duka, i ovdje, Duka, četiri mine, i gore, Duka, i tamo, Duka. Stotinu mina! Gorim li? Izvešću ja nju da me ona liječi - hoću, Duka, šta god ona mislila. Da pobjegne! E nećeš. Mrači mi se, Duka, pred očima, ne vidim ništa, prihvati me.

Duka ga je gledao u modre usne, u groznicom zapaljene oči, držao ga za drhtavu ruku, i stalno mu klimao glavom: sve će biti kako on hoće. Mislio je da to iz Avrama ne govori pamet nego groznica, i čim nastup prođe proći će ga i volja da stijenu probija i vodu traži - da čini posao nerazuman.

Cio je dan Avram preležao u kolibi – pokriven ćebetom i čergama, u užasnoj vatri i buncanju – blijed, slomljen, izgubljen, i tek treći dan se pridigao, sjeo uz plot kolibe i prizvao Duku.

- Duka, otići ćeš danas da majstore dovedeš – otiđi, Duka, poslušaj me. I smoka ćeš, Duka, da dotjeraš, i ovaca koliko ti drago, neka se majstori mesom hrane – za brašno i drugo da ti ne govorim, Duka.

Ono što se Duki ranije činilo da se može samo u groznici reći, sad je Avram zborio trijezan, i to s onom istom upornošću s kojom je zborio u groznici. Duka se trgao. Uplašio se. Pristati na to što Avram traži značilo je potrošiti pare. I još više od toga: dangubiti u divljoj klisuri, sve u nekom poslu besmislenom kojem će se svijet nasmijati: eno ludih Čampara šta su izmislili – da stijene prevrću i s vodom se tjeraju, kao da od toga išta može biti. Starcima je ostalo da malo požive, nagriju se sunca, najedu hljeba – i svoje mjesto ostave drugima. I gdje je to bilo, i može li

biti, da se stare kosti podmlađuju i čovjeku daju dva života. A bolest je u starcu ko i vatra u panju: tinja, tinja dok panj ne izgori. I lijeka tome ne možeš naći niti u vodi niti u travki. A Avram će u tome što je započeo i svoje dane izbrojati, to nek zna.

Sve je ovo sada prošlo Duki kroz glavu, i on odmah stao da izmišlja: kako i čime da odvrati Avrama. Tražio je pogodne riječi kako bi mu rekao istinu, ali da ga time ne naljuti i na gore stvari ne navede. Avram ga je odmah prekidao, i na svaku njegovu riječ dodavao kratko i odsječno: "Slušao sam oca... slušaj i ti mene. Donijećeš vagane i kašike – nemoj da vagane zaboraviš."

Na rubu klisure iznikoše još dvije kolibe, opletene od ljeskova pruća, pokrivene granjem – iz kojih se, na vruću sunцу, dizao miris sparušena lišća, i tanak sladak dim klekovine. Desetak radnika, od jutra do mraka, tesalo je sohe i rogodže, ukivalo skele i sukalo gužve. Drugi su dolje mjerili stijenu, peli se po njoj i verali, ne znajući sami šta i zašto rade, i čime će sve to da se svrši.

Svuda oko koliba obijelje triješće. Pusti miris i smolu. Uska ledinica, proširi se. Trava se izgazi, list od dima potamni. Načini se nešto kao mutna lokva – u inače čistoj i bistroj šumi. Desetak ovaca, izdvojenih iz stada, lunjalo je između koliba – nekako bezglavo i izgubljeno, i jedna se koža, sva krvava, već sušila na strehi kolibe. Nikoš hladnjaci. Pa nešto nalik na štalu za konje.

Po svemu ovome što se načinilo, i onome što je započeto, činilo se da se Avram Čampar odlučio da tu život provede. Do tada miran i sasvim tih, greben klisure postade bučan; danju tešu sjekire i bleje ovce, noću psi zalaju i zaržu konji – klisura, zvonka kao od bakra, na sve to odjekne muklo i duboko.

Rad uze maha. Razvi se nekako kao sam iz sebe. Kao da se radi kakav mudar posao. Radnici bi prilegli uz kamen, neki se gore na skele digli, neki na konopce okačili, i sve se predali mučnome poslu – kojim upravlja grozničav čovjek, više u vatri i nekoj strasti koja ga s vatrom zajedno spopada, nego pri

pameti mudroj i razumnoj. I niko se više i ne pita: čemu sve to vodi i kakav cilj ima – jer svi znaju da to Avram radi u svojoj vatri i svojoj nevolji, i da ga jedino još to drži da sasvim ne klone i ne umre.

Mine je palio sam Avram Čampar. Prilazio im je strasno i vatreno – već i sam zapaljen vatrom od groznice, ne znajući više ni sam šta radi, kuda se dijeva i kuda sve stiže. Klicao je uz mine tupo i promuklo, širio ruke i stezao pesnice, kao da mu još nije dovoljno što mine pršte i kamen se lomi, nego bi htio i više od toga. Vidio je tada samo vatru i vodu, slivene u jedno i užasne – i jedino čuo njihovu huku, ljutu i strašnu i neprestanu, što dolazi otud iz stijene, kao iz pakla. Od toga bi pao u bunilo – i u tom bunilu vidio vojsku, sve neku vojsku od ogromnih sjenki, kojoj on jedino komanduje – kroz plamen mina i kroz svoju groznicu. I u tome klone.

Prihvati me, Duka. Vidiš li da gorim – sav ja gorim, Duka. A majstori neka ne prestaju – nek sve gori i neka se tuli. Od toga ja živim – neka se tuli, reci im, Duka.

Pa okrene na mirno – šapće Duki kao povjerljivo, glas mu drhti, oči mu se vlaže, ruka pruža:

Hoću, Duka, da se izliječim. Ništa više u meni nije zdravo. De reci mi, Duka, šta je s tom vodom, ti si mlađi, ti bolje znaš. Daleko nije – de reci, Duka, da nije daleko, nego da je blizu, tako mi reci pa bila gdje bila – reci, Duka. Ponekad je čujem... ili se varam. Čuješ li je ti, Duka? Prihvati me, gorim.

Zborio je Duki da i on posluša i ponekad bi svi oni stali, i Avram, i Duka, i radnici, dah utajili i slušali, i čuli samo hujanje vjetra, i gore zvonce na ovcama.

Nema je... – uzdahnuo bi Avram, i ostao u nadi da će sutra doći. Tada bi otišao gore u kolibu – sav slomljen, bolestan, star, da poleži na slami i čergi, i odmori se.

Radnici bi to jedva dočekali, jer se i sami tada odmore – od ludog posla i još luđeg čovjeka – posjedaju uz ševar travu, i pričaju samo o vodama: “Ima voda raznih na svijetu... ima ih

i takvih koje prekapljuju - teku, teku, pa odjednom prekape, i dođu onda kada same hoće. Takva je i ova Promuklica."

Na silu je izvaditi ne može... - pričao je suh i tanak čovjek nekako tvrdo i sigurno, kao da je upućen u tajne što ih kriju ovakve vode, i da on jedini zna šta će biti.

Koji je mjesec i dan koji je otkako nijesu pale kiše - tu mi priču pričaj; treba kiše da padnu i voda će doći - pričao je drugi - krupan i jak čovjek, sav u sitnu brašnu od kamena, pa došao bijel; bijele mu vjeđe, bijeli brci, bijela kosa, crne mu se samo krupne oči. - Pod stijenom negdje su jezera... jezera su negdje, i voda je u njima splasnula. Kad se vode napune i preliju... dobar vam dan! - eto vode ovamo.

Da sam na mjestu Avramovom, ja bih se odmah vratio kući.

I tamo umro.

Ne bih ja umro.

Bi. A on neće da umre.

Pa neka neće.

Ponekad su se takvi razgovori vodili i gore u kolibi.

Jednom se skupilo puno svijeta - došli ljudi i žene iz dalekih sela, donijeli postelju i hranu, povelu mlađe da ih pričuvaju - i među njima jedan trgovac, mlad čovjek, mršav, blijed - ljut i na vodu i na Avrama, što se sve to desilo baš u ovo vrijeme kad je on došao da se okupa.

- Đavole! - veli on Avramu, gleda ga u lice i uzmiče od njega, kao da se boji da mu bliže stane. - Ti si rđav čovjek, dalje od mene - veli mu on. - Sklonite se, narode, ne stojte mu blizu - pri ovome čovjeku nešto ima... od njega je i voda pobjegla, i svaka će sreća od njega pobjeći - bježite, narode. Jesi li ubio? - pita on Avrama.

Nijesam ubio - veli mirno Avram. - Zašto da ubijem?

A drugo kakvo zlo učinio?

Ni drugo zlo - veli mu Avram. - Zašto zlo da činim? Činio sam dobro.

Vraže! Pa zašto je voda od tebe pobjegla?

To ti nju pitaj. A ja velim zato što je luda. Hoće kavgu sa mnom. Doći će ona – pred ove će iste moje noge doći, i reći će: evo me, okupaj se, de.

Trgovac je šutio. Gledao je u zemlju i nešto smišljao, a zatim je digao glavu i stao Avramu da zbori polako, kao da bi nešto da pazari. Priču je počeo iz daleka: kako je trgovac, trguje kožama, oženjen je i ima djecu – živi dobro i nesrećan nije, sem to što ga muči ta groznica. Zbog nje je stigao gdje nije mislio – tražio lijek u čemu je znao, po vodama išao, travke kupovao, i sada mu ostala još ova voda – jedini lijek u koji vjeruje, a ona eto prestala da teče.

No čuj me: da se nas dvojica pogodimo – ti da odeš odavde a ja da ti platim – veli on Avramu. Hoćeš li? Čim ti odeš, voda će da dođe. Od tebe je pobjegla, nije od nas. Ne ljuti je, no idi odavde, jer ti si skrivio . . . Mnogo si skrivio u životu – ni zemlja te neće u sebe primiti, sutra kada umreš, đavole. Da se pogodimo... Reci tražim toliko, i odmah ćeš dobiti.

To ti meni veliš: idi pa umri! Hm... Kad bih ja to htio, no ja neću. A zemlja će mene primiti kad umrem, ne boj se ti za to – nego ja ne hitam da joj idem, nek malo pričeka, ima vremena. No da tebi ja kažem riječ, bolju od tvoje: pričekaj ovdje dok izvedem vodu, pustiću te prvi da se okupaš, jer vidim da si mnogo bolestan. Hvata li te često? Da ti vidim čelo, čini mi se da goriš.

Trgovac je skočio u stranu. Širio je ruke i opet zborio:

Skianjaj se, svijetu, od ovoga čovjeka! Ni voda ga neće, ni zemlja ga neće, bježite od njega, ne dodirujte ga.

Svijet se sklanjao. Gledao ga kao da je gubav. Neki su ga i sažaljevali: na tome je čovjeku prokletstvo, jadan li on, siromah, njemu je najteže. Sve bježi od njega osim zemlje – ona ga drži jer tako mora, a kad bi kud mogla i ona bi pobjegla. Šta li je skrivio i kad li je skrivio – ili možda nije ništa skrivio, no se tako rodio kao đavo, da bude od štete i sebi i drugom. Kad bi

u klisuri zapucale mine, on bi se takvim i činio: đavo je to, i đavolji posao eno radi, na silu bi htio da izvede vodu, kao da se on takav i takav može da bori protiv vode i zemlje. Gdje je snaga njegova, a gdje tajne zemljine! No se radi tu o nečem drugom – proklet čovjek i to ga muči, pa bi htio svu tu svoju muku da ispraši u toj klisurčini, kroz te mine i kroz tu pucnjavu. Tako mu je zar lakše. Zaboravi na sebe i na svoju bolest. Poneko ga upita: „Odakle si, kaži nam, ali nam se nemoj primicati. Jel' te tvoje selo istjeralo? Možeš li da spavaš? Bi l' volio da možeš da umreš, pravo nam reci – ili ti se živi iako si takav?”

Sunce se spuštalo za planinu. Po klisuri hvatao se suton. Avram je stajao pred kolibom.

Šta je ono htio onaj trgovac? Da ja umrem! Je l' to htio, Duka? Ponešto je on zborio tačno. Voda jeste pobjegla od mene – neće voda mene da liječi, to je tačno kazao. To ja nikad s uma ne ispuštam, ali šutim, Duka, u sebi nosim – a dođe mi ponekad da vrisnem, pa se uzdržim, i pitam se: zašto sam proklet, od koga proklet; nijesam proklet – sve su to, velim, lude priče – ali nije priča da je voda pobjegla, nego je istina, jeste, Duka, pobjegla je. Hodi ovamo da ti nešto pokažem, da vidiš nešto što nijesi vidio, hodi, Duka.

Avram je često odlazio na brijeg nad klisurom, i tamo dugo ostajao, gledao dolje u mrku stijenu i šutio. Drugi kraj klisure bio je kamenit. Nekoliko ogromnih stijena, odvojenih niskim šumarcima, ličilo je na široku stolicu, na kojoj je jedna druga stijena sjedila kao da sjedi džin.

– Vidiš li, Duka, ono tamo? – pitao je Avram, nišanio rukom i ljutio se što Duka tamo ne vidi ništa. – Pogledaj stijenu... za nju ti ja velim. Zar ti ona ne liči na diva? Ono gore... ono mu je čelo. Nije li čelo? Ona šuma nad čelom... ono mu je kosa. Ono tamo ramena, ono dolje prsa – neka su mu još sa strana uši, i pravi čovjek od kamena, vidiš li, Duka? Hajd' ti u kolibu, ostavi me sama – sam ću da sjedim i gledam zvijezde.

Bila je noć topla. Blaga. Negdje u klisuri čula se ptica, sama, glas joj jednoličan: kli, kli... U grlo pećine, odmah ispod diva, duvao je vjetar i svirkao – gore nad njim povijao grane, odnosio usamljen glas ptice. Kao da se opire o granje da bi se što dalje odbacio, iz gore iskočio mjesec, i svoje čelo, široko i bistro, upravio u čelo stijene. Kao da je neko otvorio vrata i unio zublju upaljena luča. Div se od kamena sad sasvim ukaza, tako da se Avramu ote sama riječ: „Dobro ti veče!” – Nešto u sebi a nešto naglas, on je i noćas redao riječi – uslonjen uz kamen i zanesen, zagledan dolje u stijenu: “Ti ne stariš... Čelo ti je mlado. To ti je čelo... to gore kosa... to ramena tvoja, to prsa tvoja. Groznicu ti nemaš, a ja imam. Kad nađem tu vodu i ja ću zdrav biti, i zadugo ja neću da umrem – što da umrem.” Ponekad bi Avram tu i zaspao – slušajući šum brezova lišća, i u snu opet vidio diva. Jednom je sanjao neko polje – ravno polje, pružilo se pred njim, i on po tome polju trče konja – sad sasvim zdrav i odnekud podmlađen. Od brzine bije ga vjetar. Sve mu pijesak nanosi u oči, rukave mu čupa i kapu skida – ali on ne mari, ne osjeća ništa do samo u sebi svoju snagu – jer se okupao Promuklicom. Okreće se za sobom i vidi diva – onoga diva iz klisure, kako i on trči tim poljem ali ne može da ga stigne. Protrljao je oči poslije sna, i opet stao da gleda stijenu – nad njom kosu od šume, dolje ramena, među njima prsa, i zborio: “Ti dolje... ja ovdje. .. Nas dvojica!”

Okrenuo se i prinamjestio, prilegao leđima uz kamen. Negdje se blizu odapela grana – proprznila tišinu. Za njom je opet ostao muk, sa onom pticom u klisuri: kli, kli... Preko njega pređe velika sjenka, potonu dolje u klisuru, a zatim kroz travu zašušta korak – slomi se šuška.

Ja sam, Avrame – veli mu Duka. – Došlo je još dvoje u kolibu: majka s djevojčicom. Oboje je uhvatila vatra.

Avram je šutio. Došao je sitan. Ničim nije mrdnuo.

Dvoje veliš. A vode još nema! Pruži mi ruku, Duka, da se dignem.

Žena je spavala. Kraj nje je ležala djevojčica, gledala u lampu crnim krupnim očima, onako kao što gledaju djeca kada se uplaše od nove sredine. Ona s lampe ne skide oči ni onda kad Avram stade kraj nje i rukom joj opipa čelo – zgrči se samo i utaji, mrdnu usnicama i uzdahnu.

- Uхватиła je... - veli Duka.

Avram klimnu glavom.

Djevojčica ih je razumjela. Čim čuje tu riječ: "Uхватиła je..." - ona već zna šta dalje dolazi: počće prvo da se gubi, zatim će pasti u težak san, u kojem će pred njene oči da izađu strašni bauci - sve nešto što nema oblika ni slike, i sve će to na nju da nagrne, da je tjera i da je straši, i najzad da stane da je davi. Od straha pred tim svojim snovima, ona je stala da šara očima, da trza rukama i da se brani. Gledala je Duku i nešto zborila, i najzad prstima sakrila oči, kao da bi time da sakrije ono što se sada s njom dešava. Više ih nije ni dizala s očiju - pala je u san i bunčala: "Nemoj mene... pusti mi ruku... Neću ja u vodu... mama ..

Gori joj tijelo, gori mozak - izgori sva - veli Avram Duki. Stao je da budi djevojčicu - skinuo joj prstiće s očiju koje su ostale otvorene, prelivene nekim hladnim sjajem, zagledane u lampu - i zvao je: „Ko-ko... maco... Nemoj tamo da gledaš, no pogledaj mene, ne boj se, kuco.”

Lampa hoće da nam se ugasi - eno gasi se, gotova je - veli Duka.

U kolibi uhvati se tmina. Glas djevojčice kao da odjednom postade jači i jasniji. On sada ostade kao druga lampa - koja ipak sjaji mrtvim hladnim sjajem, pri kojem se dobro vide stvari: tamo negdje u slami miš, kostretne čerge i vunena ćebad, i pod njima žena kako leži, a najbolje od svega ova djevojčica, s njenim strašilima i baucima.

Sada se iz mraka čula i žena - i ona je počela da bunca. Pominjala je lanenu pređu, močila neka i konoplju, i najzad počela da jeca i plače. Glasovi su im se miješali. Riječi brkale. Preplitale. Činilo se da zборе s nekim trećim, koji je tu a koji se ne vidi.

Uplašene su obje, i obje nečim stiješnjene – užasom svojim s kojim se bore i u kojem im pomoći nema. Pobjeći ne mogu, ne mogu ni oči otvoriti, ruke raširiti, izreći riječ – do tako samo u snu i buncanju.

Avram se okretao čas jednoj čas drugoj. Nije ih vidio. Do samo čuo. Od guste tmine i njihovih glasova njega stade da hvata strah. Upadao je u riječ ženi – molio je da ušuti, zvao da se probudi i pribere, ali je ona jednako zborila, riječi joj bile sve strašnije, sve luđe, ne znače ništa do jedino užas, s kojim se ona u groznici bori. Molila je i zapomagala. A najzad joj glas postao takav – kao da se u vodi davi, i da joj spasa više nema. Cičala je, jecala, i k nečemu pružala ruke, gole, žute, od kojih je Avram skočio u stranu i stao da viče kao mahnit: „Vodu! Vodu!” Istrčao je iz kolibe i izbudio radnike, zbunjen i prestravljen, ponavljajući samo tu jedinu riječ: “Voda!”

Umorni i sanjivi radnici su se jedva otrijeznili – palili su fenjere lijeno i kivno, i sporo gackali oko koliba, tražeći mine i čekiće.

Otada su i noću tražili vodu, i više niko od njih nije znao: kada će ih Avram izbuditi i odvesti dolje u klisuru.

Za vodom su išli starim vodotečom – razbijali stijenu i put otvarali, i tako stigli daleko pod brdo držeći se uvijek staroga korita, koje je sada bilo prazno i u kojem se, tu i tamo, zadržavala voda između kamenja, sad mrtva i žuta od sjaja fenjera. Ponegdje se otvori pećina – strašna i crna, iz čijeg tavana, kao ledenice, štrče grozdovi oštrih šiljaka, sa kojih, kaplja po kaplja, pada voda dolje na masnu glinu, i sliva se tamo u baricu. U ovim pećinama Avram je visoko dizao fenjer, da ih osvijetli, i dugo tako stajao na mjestu, zagledan u crno teško stijenje, koje je ponekad ličilo na ljude: stoje tu ljudi ili sjede, grdni i golemi, utonuli u svoju šutnju. Avram se plašio ovakvih slika. Činilo mu se da će ga otud, iz tih dolapa neko zapitati: ko si ti i šta si, šta ćeš ovdje sa tim fenjerima? Priklanjao je uho uz mokru stijenu, i zborio Duki da postavi mine: “Tu, Duka, i tu, i tu...”

Kao krpelj hvatao se rukama za ploču, već mokar sav, i kaljav, i skoro sasvim izbezumljen.

Kao žut cvijet – tako se o kamen objesi fenjer, i tu pokraj njega, uz zagušnu jeku, svrdlovi izdube i probiju rupe, da se najzad, uz užasan prasak, odrone stijene i otvori prolaz – koji vodi u novu pećinu, ili i do vode može da dovede, ako sreće bude. Jer, sudeći po vlazi i po baricama, voda više i nije daleko, i možda je samo prag odvaja – treba prag razbiti i do nje doći, i stoga je Avram, ne znajući više ni šta radi, govorio Duki strasno i mah-nito: “Ovdje... ovdje... i tu mine, i tamo mine – svuda mine!” Ponekad bi se zaglavio u pukotinu, iz koje su mu virile samo noge, i otud, kao da zbori sa drugog svijeta, dovikivao Duki i radnicima: “Nijesmo daleko... ovdje dvije mine. Ha, sokole!”

Jednoga dana je Avram naišao na visok prag. Niz kamen se slivala voda, bistra, tanka, i gubila se u pukotinama. On je prišao tome pragu, osvijetlio gore otvor iz kojega je udarala studen, prislonio uho i slušao. Čuo je kako tamo kaplju kaplje, ozgo iz stijene dolje u vodu, i ostao na mjestu kao sleđen. Prizvao je Duku i rekao mu:

Ovdje, Duka, četiri mine. Čuješ li vodu? Tu joj je jezero, dođi poslušaj.

Duka je prišao i slušao, i pri tome gledao Avrama: bio je žut, blijed, lice mu došlo nekako suho, oči upale, vjeđe mokre, ruke kaljave i zgrčene.

Voda! – veli on Avramu, nimalo radostan što je čuje.

Jezero je bilo mirno. Mrtvo. Žuta svjetlost fenjera pala je po vodi, teškoj i crnoj, polehloj široko u pećini. Kaplje su kapale ozgo sa stijene, i to je jedino što se sada čulo – tu pod zemljom, u toj crnoj vodi, daleko od sunca i mjeseca. Avram je stao na kamen sa strane, podigao fenjer i gledao vodu – sav prestravljen, zbunjen, bez riječi, bez daha – osjećao se zbog nečega krivim: što je sve to radio i čak tu stigao – tu u nešto što je tajna, skrivena duboko pod planinom, od oka ljudskoga, od glasa, od noge. I on se brzo povрати natrag, kao da bježi od tolike vode, koja i

nije kao ostale, nego crna, duboka, mračna uhvaćena u leden kamen, bez ptice nad sobom, bez cvijeta, bez travke.

Još dvije mine... Evo ovdje... Da bi voda mogla da otiče – rekao je Duki i pošao natrag ne osvrćući se više ni na šta. Išao je kao čobanin koji je ovcama tor otvorio, i sad čeka da za njim najave. Vikao bi, zovnuo bi, ali šuti, pognut naprijed i umoran, zanesen mislima o vodama: eto te vode... neke su pod zemljom, neke su na zemlji, imaju svoj život i svoju narav, naljute se tako i pobjegnu, pa toliko stijenje moraš da prevrneš. U takvim mislima on i ne osjeti kako mu se opanci pune vodom, koja je za njim pristizala, sve brže i sve jače – mutna i žuta od sjaja fenjera. On je slušao njeno žuborenje, prinosi fenjer nad male klobuke, gledao kako pada sa kamena i pri tome šaptao u sebi: “Javi... javi... sve tuda pravo, s kamena na kamen, ti ljekarice, ti neposlušna – tako... A one žene... ne umiju žene meni ruho skrojiti, do tijesno, a šta će meni tijesno ruho – hajd’, vodo, sve javkom, tako...”

Obuća mu je sva žmarila. A njemu se baš to dopadalo. Neka žmari. Nek pucaju uši od tog žubora, i te huke što se za njim čuje – jer sve je to voda Promuklica. Krenula je. On ponekad zastane, propusti je – maše nad njom fenjerom kao da je tjera: hajde, hajde – pa prođe naprijed i gazi hitro, uplašen vodom što se za njim valja i što ga može svakoga časa stići.

Izašao je i stao pred pećinu – udahnuo svjež miris trava, pogledao gore tanak bijel oblak, i prižmurio. Činilo mu se da će tako bolje vidjeti vodu – očima napola zatvorenim, kad nagrne ispred njega, napuni korito i zahući, sad puna sunca i bistre pjene – i on ih zadugo ne otvori, nikud se s mjesta ne pomače, stoji i sluša šum, i više zamišlja nego što vidi kako se talasi gomilaju i preskaču jedan preko drugog, i kako vode, grdne i goleme, prekrivaju repuh i ledinu i valjaju se dolje niz klisuru. “To snaga otiče... sve sama snaga i samo zdravlje” – zborio je u sebi Avram, gledao gore u stijeni džina, i mislio: “Ti gore... ja ovdje... Sad ću se i ja njome okupati, vodom ljekaricom, i biću

zdrav. Ti gore... ja ovdje... Tijesno će skrojiti te moje čakšire, to znam, to vidim – ne znaju žene da je voda došla.”

Slušao je kraj vode glasove. Čuo je kako kupaju djevojčicu: spuštaju je u vir i opet dižu zboreći jedne te iste riječi: “Ha zdrava čitava kao kuca ritava – još ovaj put, hopah!” – i mislio u sebi: “Sad je ona zdrava... groznicu je njenu odnijela voda”. Sad će i njegovu čim u vodu uđe. I opet je gledao gore džina, kočio mišice i stajao pravo, zatvarao oči i zborio: “Nas dvojica... Mjesece i dane više ne brojimo – za bolest ne znamo, za vrijeme ne znamo, nas dvojica...”

Duka mu je donio presvlaku i rekao mu da se okupa, a on se trgao na njegov glas, otvorio oči i gledao ga, sad odnekud zbunjen i izgubljen, kao da je probuđen iz sna. Do tada napeti i ukočeni, njegovi su mišići oslabili, tijelo se cijelo opustilo, otežalo najednom i postalo tromo – oči nešto tražile što je nekud pobjeglo, ruke se nemoćno pružale Duki.

– Prihvati me, Duka. Šta ovo bi sa mnom? Snaga mi sva klonu – oteče iz mene kao voda! Umoran, sam. Duka, prihvati me, spusti me na zemlju. A sad u meni bijaše snaga, velika snaga bijaše u meni, pa se izgubi – ti me zovnu, dotače me rukom, i nešto bi sa mnom. Polako, Duka. Tako... Spusti me. A doći će snaga, jer došla je voda – skupiće je voda ponovo u meni, samo da dođem ja do vode. Sam ću, Duka. Eto ovako... – zborio je Avram sjedajući na zemlju, i odjednom postao blijed i žut, očiju vlažnih i utonulih, ruku nekadrih i beskrvnih, tijela umorna i slomljena. Sam je bauljao prema vodi, opirao se na laktove, i jednako gledao džina u stijeni – kao da bi htio da mu kaže: ništa se sa njim nije desilo, treba samo do vode da dođe i snaga će mu se opet povratiti, vratiće je voda.

Nije dao Duki da mu pomogne, sam se mučio i stenjao, napinjući posljednju snagu, i šapćući samo jednu riječ: “Voda! Voda!” A ona je pljuštala tamo pred njim, slamala se niz strmo kamenje, valjala lišće od repuha i oticala niz klisuru – gluha za ljudske želje i nevolje.

S druge strane, u žutu cvijeću, sjedila je na suncu djevojčica, i meko svirkala u sviralu od zove: Ću... ću... Negdje se čula ona noćna ptica, koja se javila prije vremena: Kli... kli .. . "Voda!" – posljednjim dahom zborio je Avram, a voda sve to nosila sa šumom, klobučala pjene i nekud hitala, kao da i ona ima svoje brige i ne stiže da im kraj uhvati.

Po klisuri pale su sjenke, goleme, mrke, pokrile vodu i šavar travu, i pele se gore uz jasike. Jedan jak i bistar rukav vode, ljuljkao je nogu Avramovu – tešku, hladnu, mrtvu. Oči su mu bile otvorene – i nekim tupim vodenim sjajem, gledale gore u čelo stijene – ne videći više ništa: ni čelo, ni vodu, ni djevojčicu, koja je gore jednako svirkala: Ću... ću...

BIJELI ANĐEO

Posla djevojka momku torbu lješniika.

Bila je čobanica i čuvala ovce u bregovima iznad Mileševa, a momak je bio monah Georgije koji je živopisao Mileševu; ko je toga dana prolazio, vidio je Georgija kako sjedi pred crkvom uz gomilu lješnika i lomi ih kamenom, udarajući češće po prstima nego po lješnicima, što hoće biti kad su lješnici od djevojke...

Nije znao od koje su mu došli, jer je gore u bregovima bilo puno čobanica, i ostalo mu da samo zamišlja njihove glave.

Bile su te glave drukčije od glava njegovih Grkinja oko Soluna, i nije bilo jedanput nego bezbroj puta da je izlazio gore u bregove, ne zbog toga da se od slikanja svetaca odmori i po travi našeta, nego da se nagleda čobanica. Navijao je korake tamo gdje bi vidio žute marame na glavama, i izbijajući iznenađeno iz granja prepadao i čobanice i ovce; putnici su pričali da su vidjeli kako su se čobani zbog toga prepadanja vukli sa njim po granju, pa to sakrili i čobani i on da se ne pročuje da je izbijen monah Georgije koji živopiše Mileševu.

Oni što su prolazili putom od rijeke Mileševe ka Sjenicah zastali bi da vide Grka koji u crkvi slika svece; ono što bi oko njega vidjeli, bili su veliki i mali sudovi sa razmućenom bojom, četkice, alatke i svakojake stvari za koje su znali samo toliko da će ispod njih izaći sveci; neki bi se – oni bogobojažljivi, još unaprijed prekrstili. Drugi su samo stajali i nijemo gledali Grka, ne vjerujući da će ni za sto godina tom četkicom obojiti tolike zidove – i odlazili, sumnjivo vrteći glavama, ka Sjenicah.

Bio je visok Grk, blijed u licu, suh u tijelu, očiju duboko usađenih, kojim je gledao kao da traži nešto svoje što mu se u ljudima i stvarima zaturilo... Bio je išaran bojama: po rukama, po rukavima, po rizi i po obući, i – mileći gore po skelama, od zida do zida, ličio na mrava koji neće stići na kraj svoga puta... govorilo se, potajno, da taj Grk brže stiže gore u bregove do čobanica nego u crkvi do svetaca i žalili sveca a na čobanice ljutili se.

A on je – i kad boje miješa, i kad izvodi bore na čelima svetih staraca i nabore na haljinama svetica, čuo kako mu odozgo, od čobanica i ovaca, ulazi u crkvu zvon, i vidio – tu negdje između slika, one žute marame na glavama, kakve djevojke u Trakiji oko Soluna nose; izdvajao je, iz cijelog tog zvonjenja, zvonce sa ovaca koje je čuvala kćerka udovice Đurđe iz Zahuma – Ursula, djevojka visoka grla, očiju kojima gleda nizase, usta koja malo govore; kad hodi, Grku se činilo da gazi po vrhovima travki, čuvajući da ih ne polomi.

Skočio je sa skela kad se dolje, kao da je freska sašla sa zida, pojavila Ursula; kročila je, kao da smije i da ne smije, jedan korak u crkvu, zatim još koji, i stala. Ništa u rukama nije nosila, do u očima što imaju samo čobanice, i tim očima, a preko njega, gledala skele i kroz njih svece na zidovima.

Mene nemoj da gledaš – veli joj on. – Ja sam ovakav od boja, ne mogu ni sam sebe da pogledam.

Ne gledam tebe – glasom kao da ne treba da joj vjeruje, odgovara mu ona.

Meni je drago što si došla u crkvu; crkva zove.

Nek ti nije drago – pakosno mu odgovara, a njemu mio taj prkos jer je od djevojke.

Druge ne dolaze da vide crkvu – nastavlja on, a kao da ne žali što druge ne dolaze.

Nije im volja.

Otkud ti to znaš.

Koja je to ptica doletjela iz granja te ti krivo rekla? Nije mi volja da dolazim, što da dolazim kad ti to još radiš; priča se da

ti to ne radiš dobro.

Priča li?

Pričaju ljudi.

Veliš li i ti da ne radim dobro?

Velim; umjela bih i ja da miješam te boje. Ko ti dade te boje?

Jedan čovjek.

Koji? Što ga kriješ, kaži ga; neću ni ja tebi kazati šta znam. A svakom ću kazati da ti slike ne valjaju.

Nemoj.

Hoću. Ja kad nešto hoću, niko mi ne može zabraniti.

Nisi vidjela slike, nisu gotove.

Nek nisam, neću ih ni gledati; ja kad nešto neću, niko me ne može natjerati.

Tako ti ne valja.

Valja, volja mi je.

Pa de; meni nije krivo na tebe. Nek je tako kako ti hoćeš. Ti si ptica rajska, letiš gore po granama a ja te gledam – glasom umiljatim reda joj Georgije. – Sad se ne vidi šta radim, vidjeće se kad se skele dignu i slike ukažu: kad se crkva pomete i opere, dušo nebeska.

Hoćeš li se vratiti tamo otkud si došao kad završiš to što radiš?

Nije joj odgovorio: pogledao je kroz prozor kroz koji je u crkvu ulazio sjaj sunca, a zatim se zagledao u njeno lice na koje je padao snop sunčanih strjelica; umirio se pred tom slikom, i izgubio – jer mu se učinilo da se najednom glava te djevojke pretvorila u fresku – islikanu bojama koje ne traju duže nego odozgo kroz prozor zraci sunca. On – sam, kao da više nije bio slikar, nego čovjek kojem je dato da jedini, od svih ljudi na zemlji, gleda tu nemoguću sliku pred kojom su potavnjele sve one na zidovima, sveci, svete predstave i bojama ispričane priče o čudima i tajnama na zemlji i nebesima. Nije više bio ni slikar, ni monah, ni Grk iz Soluna Georgije, nego samo ljudske oči koje su se zatvarale kao da umiru pred tom djevojkom. Pošla mu je ruka, dok je žmurio, da se prekrsi, ali to ne učini – odbaci ruku od čela, privi

je na srce i tu zadrža kao na rani. Nije više vidio ni skele oko sebe, ni slike na zidovima, ni boje u sudovima i četkice, a od nekakvog sljepila u sebi nije vidio ni samoga sebe, ni znao da postoji, da je monah i da mu je ime Georgije, a toj čobanici Ursula.

Pošao je za njom do pred crkvu, i vidio kako se – kad je već bila dobro odmakla, okrenula i pogledala za sobom; nije znala da li je njega pred crkvom, ili crkvu pogledala.

Pomoćnici Georgijevi Teodor iz Tesalije i Dimitrije iz Rasa postavili su skele za Anđela na Hristovu grobu i pripremili najljepši – desni zid crkve; izvjesne rubove i nabore na velu Anđela, kao i jedan prozor sa desne i dvije mironosnice sa lijeve strane sami su izveli, a slikanje glave Anđela prepustili glavnom majstoru, Georgiju.

Nekoliko puta je bojama prekrivao lice, i svaki put kreč i boju skidao. Ruka mu je htjela Anđela, a srce - išlo na čabanicu; te dvije glave izranjale su iz njega i svaka htjela na zid... Držao je u ruci, kao što se drži ogledalce, malu sliku – uzor Anđela, prema kojoj je po Trakiji i Makedoniji naslikao puno Anđela, ali mu je sada pred očima stajala i druga slika, koja nije ni mrtva ni svetačka, nego živa glava čobanice; koja nije da se gleda na zidu među svetim staricama i mladim pokajnicima, nego gore u bregovima kod stada.

Naslikao bi dio glave, trudeći se svom svojom uvježbanom vještinom da ispadne anđeoska, ali bi srce potisnolo vještinu i ispod četkice ispadala glava – Ursulina; pobjao bi se pri tome Boga i svoje srce hteo da davi kao nevjernika u sebi. Nije više bio jedan čovjek nego dvojica u jednom, od kojih svaki poteže na svoju stranu...; umirio bi te dvije strane skidanjem slike, tako da mu je na kraju ostajalo da gleda u prazan zid.

Sa tim praznim zidom pred očima lijegao je noću u postelju, i tada mu, u snovima, ne na zidu nego pred njim, uskakala samo jedna glava – glava čobanice, Ursulina, sa očima koje gledaju, sa žutom maramom preko kose, sa bijelim rukavima na košulju od lana, sa pucima na jeleku; i u snu je znao da takve

marame i rukave ne nose Grkinje oko Soluna, ni takve jeleke i puca.

Poslije snova bilo mu je još teže da slika Anđela; i nije dao nikom – ni svojim pomoćnicima, ni krečarima koji su kreč i pijesak pripremali, ni argatima i putnicima, da gledaju šta on tamo, iza gomile skela, radi; oni što bi ga ipak vidjeli, pričali su da je Grk potamnio u licu, da mu je haljinka postala prevelika jer se stanjio i smanjio, da najradije lomi lješnike koje mu čobanica donese i da od lješnika i živi. Sir što mu ga seljanke donosile u kačicama, i kajmak, stari i mladi, davao je zidarima, koji su zidali ogradu oko crkve i iznosio pred gubavce kad bi, čegrćući u čegrtaljke da se svijet skloni ispred njih kužnih, upravili ka crkvi.

Ponekad bi, kad ga malaksalost spopadne, pomislio o sebi da nikad nije ni umio da slika, i da sa slikanjem počinje tek od ove crkve Mileševe, od njenog desnog zida, određenog za Anđela. Nagledao bi se čas bjeline toga zida, čas boje na njemu, i iz toga gledanja, kao da u ambis tone, zaranjao u mračnu dubinu sebe samoga, u kojoj nema ni crkve, ni anđela, ni one čobanice; ostajao je, poslije takvih trenutaka, prepadnut i očiju razrogačenih – i osjećao da ga svuda po tijelu boli kao da ga žuljaju skele, i ako nije na skelama. Rukama mokrim od boje i rastopljena kreča provukao bi preko lica, ne mareći više ni za lice, ni za oči, ni što ga žuljaju skele; a baš tada, ispred mokrih prstiju i slijepljenih očiju istakla bi se – ne glava Anđela nego djevojke – Ursule, sa žutom maramom preko kose, iz koje se, isturen na vjetar, lepršao crn pramičak. Govorila mu je – “Evo ti ovo...” – i pružala mu ljeskov list, ili rujevu grančicu, ili samo travku. Nije mogao da zamisli da igdje takvo stvorenje postoji, ni u Rasu, ni u Trakiji, do to jedino, koje mu danju dođe na crkveni prag, a noću u san.

Glava Anđela nije govorila, iona ga je samo gledala kao da ga – tu u sred crkve, pred svecima i svetim tajnama i sasudama kori zbog čobanice; polazio je da poljubi zamišljenu ruku Anđela, ali je ruka bježala od njega grešnika.

I kao omaškom: kao da su se boje same razlile, počinjao je da slika grlo, mlado, djevojačko, dohvaćeno vjetrom i suncem, i kad bi mogao – pomislio je – pa da pod tim grlom zaguguče golubica. Slast meda topio mu se u ustima dok ga je slikao, i činilo mu se da prvi put u svome životu počinje da slika, nepoučavan niotkoga, nego kao samouk: kao da mu je sam Anđeo vodio ruku, smilovavši se na njega, prestupnika. On kao da više nije upravljao sobom, ni četkicom u ruci, ni bojom na mokrom kreću, ni bio tu u crkvi, nego negdje daleko... gdje se pod sobom zemlja ne vidi, ni nad sobom nebo, niti se glas čuje.

Nije mogao da nastavi slikanje, jer su uz rijeku naišle jesenje magle i kiše i u crkvi se smračilo; naodmara se tih dana i načeka da se vrijeme razgali i nebo izvedri – ne oslobađajući se ni kad je za trpezom, ni kad je u postelji, ni kad je u društvu radnika, započete glave Anđela. Napada, za to vrijeme dok se odmarao, oko crkve mokro orahovo lišće, i dolje niz rijeku, a gore uz bregove, po granju, zamirisa već dobro jesen; našeta se, uz te dane, po orahovom lišću oko crkve, još mokrom od minulih kiša, i nasanja, budan, onih glava – jedne Anđela a druge čobanice, za koje nađe da su gotovo iste, samo što drukčije gledaju: jedna sve ljude na svijetu..., a druga od svih ljudi samo njega jedinog; monaha Georgija. Dug koji je osjećao i prema jednoj i prema drugoj svaljivao ga je na zemlju kao da je na njega palio stablo: ugruvan, ulazio je u crkvu i bojio. Na već gotovo grlo djevojke doslikavao je, od one dvije glave pred očima, glavu Anđela, i vidio da sve više, a protiv njega samoga, ispada ona druga glava; dobro bi se, nekako nemoćno, zagledao u tu glavu djevojke, i oturio četkice i boje.

Već je bio počeo da pušta ljude u crkvu, i vidio kako sliježu ramenima: da to i jeste i nije Anđeo, da to i jeste i nije slika djevojke koju znaju, i nju i majku joj Đurđu, i znaju da po bregovima iznad crkve čuva ovce – i odlazi kao da neće ništa da znaju šta taj Grk u crkvi radi, pred bogom i svecima, i pred ljudima. To njihovo slijeganje ramenima za Georgija je značilo odbijanje

da je to Anđeo, a odbijao je i on sam, ne osjećajući se krivim što ga ruka i boja ne slušaju.

S glavom među rukama sjedio je na skelama i ćutao – kao što noću začuti nevoljnik pred zatvorenim vratima; nekakva vratanica u sebi već je otvarao – kao što ptica otvara krila, i stao da misli na najljepša; na krila labuda u letu... Umočio je četku u boju i izvukao prvo pero, izvijeno prema gore, iskošeno jer je u zamahu. Bio je to početak lijevog krila, velikog kao što je krilo orla jer su pred njim daljine i visine po kojima lete samo anđeli... Iz dana u dan dodavao je pera na tom lijevom krilu, gradeći, koliko je god umio, od već naslikane djevojke – Anđela, sa krilima.

Između dva krila gledala je čobanica – ona iz njegovih snova noću, i snova danju; zadržao joj je na obrazima rumenilo od vjetrova – i tanak, kao ispod lista, hlad na sljepoočnicama; jedanput je vidio Ursulu zagledanu daleko, očima iskošenim, i taj joj pogled zadržao na slici, pun mira, ali i strog, kako – vidio je to – gledaju čobanice.

Sem glave, koju je sam naslikao, sve drugo je dao svojim pomoćnicima da urade, kojima je rekao samo toliko: da boje bijelom bojom.

Stao je na kraj crkve i daleko, a visoko, gledao na zidu Anđela, krila dignutih kao da hoće da odleti gore u bregove, odakle je i došao...

Od svega što je iza toga leta za njega ostalo, bila je žuta marama u njegovim očima; od te marame, a i od umora, osjetio je bol po cijelom tijelu, i koracima – kao da bi i sam nekud daleko..., izašao iz crkve; učinilo mu se da je prazna ostavlja, da ništa u njoj nije ni slikao, i da bi tek počeo – iznova, iz snova, onih koji od njega bježe...

Zaticali su ga zatim kako sjedi pod orahom na lišću, zagledan kako odozgo, s grane, opadaju listovi.

Opadali su listovi i s nekakve grane u njemu, jedan po jedan...; bili su to oni listovi koji se ne čuju, ali opadaju – u jesen.

Arif je bio iz sela kod Novog Pazara, iz Zaguljače. Bio je opštinski poslužitelj – čovjek za sve poslove, one manje važne, ali i za važne kad ih niko nije htio, nego na Arifa preturao.

Gotovo se za tog malog čovjeka iz opštine nije u čaršiji znalo ni da postoji, sve dok Nijemci nisu Jevreje odveli u logor, i Arif dodijeljen opštinskom službeniku da mu pomogne u rasprodaji ostavštine iza Jevreja; imao je danju da izvikuje cijenu, a noću da čuva neprodato.”

Na kraju je neprodato ostala samo jedna slika. Uzalud je Arif izvikivao: “Kupite sliku. Čini vam se da je ovaj čovjek živ. Gledajte ga. Okvir je pozlaćen. Zlato vrijedi koliko ovaj cijeli čovjek. Opština mu je udarila malu cijenu, brat bratu ne bi ga jeftinije dao. Ima broj i štambilj da se zna da je opštinski; narode, dobra slika, zdrava roba. Staklo cijelo, drvo tvrdo; nema kod nas ovakvoga drveta.”

Oni što su na čaršiji prodavali sir, luč, sukno, srpove i kose, uzde i ulare, prilazili su na izvikiva nje Arifovo i gledali sliku.

Stajala je uz zid i bila nešto sasvim drugo nego što su brusovi, brave, konjske potkovice i klinici - bila je to slika nekog Jevreja, iznesena na pazar da se proda.

Bila je velika, dopirala je Arifu, inače ne visokom, do ramena, i svojim očima starca gledala svijet na pazaru, ne odozdo nego u ravnoj liniji, i ljudi se pomicali s mjesta da ih taj čovjek sa te slike ne gleda u oči jer ne mogu da izdrže, a nisu ni došli da ih se nagleda taj čovjek sa slike, a ni oni njega.

Čovjek na slici bio je star, gotovo prestar, sa utonulim očima, sa dubokim borama na licu, sa bradom koja mu je dopirala

do pasa; Jevrej je i inače bio naslikan samo do pasa, tako da je, na cijeloj slici, ta sijeda, više rijetka nego gusta brada, najprije padala u oči.

Gomilali su se oko slike kao da je jedni prodaju a drugi kupuju, i hvalili pozlaćeni ram i staklo, od kojih se odbijao sjaj sunca i udarao ih u oči. "Dobar ram; ako neko kupi ovu sliku, neka čuva da djeca ne slome džam".

Prekidao ih je Arif:

Dok je kod mene, ovome čovjeku ništa neće faliti, to velim svakom, i ko me čuje i ko ne čuje. Ni staklo mu neće faliti, ni pozlata na drvetu. A kad ga prodam, ja mu dalje ni za što ne garantujem. Sto godina da ostane kod mene, ja mu neću reći ni potamo se ti, stari, smetaš mi; a zar bi mi smetao ovaj čovjek kad bi iz ove slike oživio? Jok, nego bismo se upitali za zdravlje: ja njega kako si, a on mene kako si ti.

Prilazili su Arifu njegovi iz Zaguljače.

Jedan će mu:

Ja se sa tim čovjekom ne bi nosio da mi neko da sve što je na pazaru, sem kad bih ogladnio, gladan bih rekao daj mi toga da ga nosim; glad na svašta natjera, pa bi me i na toga natjerao. Batali ga se, no da te pitam kako ti je ono malo žene kod kuće?

Ne viđam je otkad po čaršiji prodajem ovoga staroga, sem kad uveče dođem kući; dobro mi je žena, dobro su mi djeca, vi gore u Zaguljači kako ste svi? Morite li se? Ja s nogu spadoh noseći ovoga da ga prodam. Težak je, teško je ovo drvo oko njega. Dvadeset kila ima u njemu. Ne mogu drukčije da ga nosim do na leđima, odvalio mi je leđa.

Je li ti djed, Arife, te moraš da ga nosiš?

Ne pitaj me to, Jevrej je.

Pitam te opet za inat: je li ti pradjed te ga nosiš? Da mi je neko rekao: Arif iz Zaguljače prodaje konja na pazaru, prodaje vola, odgovorio bih mu nek prodaje, ali da prodaješ po Pazaru čovjeka na slici ne bih vjerovao dok očima svojim ne vidjeh; a ko ti je, Arife, taj?

Ovaj mi je... - nesigurno je počinjao Arif. - Neki pričaju da je ovaj bio iz Pazara. Slikali ga negdje u svijetu, pa on sliku donio u Pazar; koliko čuo, toliko ti pričam. A kazaću ti i ovo: priđe jedan čovjek te ovu sliku gledaj i gledaj i gleda, čuti i gleda je pa će progovoriti, baš ovako: - "Ti je prodaješ?" - "Proda jem", velim ja njemu. "Neće je niko", a on će meni: - "Znaš li ti šta prodaješ?" - "Prodajem ovoga staroga, drugo ne znam." - "Ta slika vrijedi koliko polovina dućana u Novom Pazaru", reče mi to taj čovjek i ode, ne znam ko bi, tek vidjeh da mu je žao ovoga staroga; ima ljudi koji znaju..., a mi ne znamo, ja ne znam ništa drugo do da ovoga nosim. Spustim ga da se odmorim, rekнем mu kao da je živ: da se nas dvojica, amidžo, odmorimo. Podignite mi ga, ljudi, na leđa, hoću dalje po sokacima sa njim.

Uvezao je sliku konopcem u šeput, napravio petlje, predjenuo kroz njih ruke do ramena, sagnuo se, i ljudi mu pomogli da je digne na leđa; izgovorili su ono što su već bili čuli od Arifa, a i sami vidjeli: "Do dvadeset kila ima u njoj."

Krenuo je ka ćupriji, oko koje su se ukrštali sokaci i počinjali, desno i lijevo, dućani: gledao je naprijed, a starac na njegovim leđima natrag, tako da je izgledalo idu dva čovjeka: jedan koji nosi, i nošeni, oni koji su ih sretali, vidjeli su Arifa s lica, a zatim se okretali za njim te i starca gledali s lica. Ne zna se šta su tada mislili, ako nisu da je taj starac jedini Jevrej kojeg Nijemci nisu mogli da otjeraju jer nije živ, nego slika.

Na ćupriji je stao. Okrenuo prolaznicima leđa da mu na njima gledaju sliku, a on - ne videći one što je gledaju - izviki-vao: - "Prodaje se. Iz Pazara je ovaj čovjek. Kupite ga. Ima broj i štamljib, opština mu ih udarila."

Govorio je to dolje u vodu, u koju je gledao kako ispod ćuprije protiče, a oči starca, sa njegovih leđa, gledale prolaznike preko ćuprije. Ništa iz tih očiju nije provaljivalo: ni čuđenje vremenu koje je nastalo, ni tuga zbog starosti, ni strah od smrti, do mirno gledanje u ljude, ne tražeći od njih ništa do da se gledaju... Arif bi se najzad okrenuo prolaznicima, a sliku vodi - i

očima starca, koje su dotad gledale kako ljudi dolaze i prolaze preko ćuprije, prepuštao da gledaju kako dolje ispod ćuprije dolazi i prolazi voda...

Baci toga u vodu. Stravljaš po Pazaru djecu - veli mu jedan. Arif ga je poznavao, odgovara mu:

Ne bacam; ja sam sa njim samdrugi, i on je sa mnom samdrugi, ne možemo mi jedan bez drugoga; a tebi, Ramko, ništa ne činim što ovdje stojim, hajd' produži kud si naumio, široka ti je ćuprija.

Birao je mjesta gdje će posaditi sliku i kraj nje stajati. Najprije bi mu pritrčala djeca; tjerao ih je od slike: "Idite, doći će vam ovaj u san, eto vam tamo sokaka." Kad neko naiđe i zastane pred slikom, on je popodigne da se bolje vidi. Jedan će:

Stojiš uz toga kao nevjesta uz djevera; ko ti je taj?

Ne znam kako mu je bilo ime. Prodajem ga. Jedino njega nisu otjerali jer nije živ nego, svojom srećom, na slici pa mu ne mogu ništa; niko nije jači od mrtva čovjeka na slici. Mrtav je, a gleda te; vidiš li kako te gleda?

Vidim. Gleda pravo u mene, neko mu načinio oči kao da mu ih je žive turio.

Arif će:

Da zbori, sa svakim bi porazgovarao u Pazaru, i sa djetetom, takav je ovaj čovjek, vidi mu se to iz lica.

Ne zbori, pa ćutimo, ćuti on, ćutim ja, do što ponekad uzvicknem da ga prodajem. Unesem ga u kafanu te ja popijem kafu a on gleda ljude, i ljudi njega; jedan se zaplakao, kaže blago njemu što nije živ. Star je, u mojoj kući on je nastariji, u mojoj kući on je amidža. Djeca ga tako zovu. I ja ponekad. Rekao mi je jedan čovjek da vrijedi... - započinjao je da kaže da ta slika vrijedi koliko pola čaršije, ali su ljudi odlazili.

Uveče je sliku unosio u kuću; žena bi mu pomogla da je skine s leđa i gotovo uvijek izgovarala: - "Dođoste", kao da su dvojica došla.

Niko ga neće, ženo, a vrijedi..., rekao mi je jedan čovjek toliko vrijedi - nastavljao je, ali ga žena nije slušala, rekla je:

Nek neće, nek ste vi došli.

Uspravio je starca uza zid. Učinilo se da je tijesnu sobu ispunio kao da je živ čovjek sjeo među čeljad. Nisu na njega svraćali pažnju, jer mu pažnju nisu ni dugovali kad je svake noći sa njima u kući, i svoj. Bio je izdvojen samo kad bi sjeli za sofru - jer tada je bio samo jedna slika, na koju ne bi ni pogledali dok su za sofrom; tek kad završe sa jelom i žena namjesti djeci da spavaju - malom opštinskom službeniku, poslužitelju Arifu iz Zaguljače i njegovoj ženi Meleći iz Braćaka pridruživao se, otud sa slike, stari Jevrej, i započinjalo nekakvo večernje sijelo njih troje.

Pobjegoše..., od tebe pobjegoše - veli, a gleda u sliku Arif.

Ko, Arife? - žena će. - Hodaš po čaršiji sa njim a ništa mi ne pričaš.

Šta, ženo, da ti pričam, kad ti ne umijem ispričati. Bi to kao bitka na sred čaršije između nas dvojice na jednoj strani i dvojice Nijemaca na drugoj strani. Po broju smo jednaki: dva i dva, i ko bi jači? Čuj, pa ćeš sama vidjeti. Bi to ovako: stojim ja, kraj mene stoji on, ovaj amidža. Uslonio sam ga uz direk. Okrenuo ga sokaku, i tako stojimo nas dvojica. Prolazi svijet. Neko nas pogleda, neko ne pogleda. Kad eto dvojice Nijemaca, ženo. Pogledaše sliku, pa kad vidješe da je na slici Jevrej, pobjegoše kao da je on iskočio iz slike i potjerao ih. A ja, dođe mi snaga, te za njima viknuh: - "Eto ga!" Nisu me razumjeli, ali im ja taman tako viknuh. Slušaš li ti ovo, ženo, što ja tebi pričam? - gleda je, čeka odgovor.

Slušam - ništa mu drugo nije rekla, a on je htio da mu se žena zadivi. Nastavio je:

Nisam ja sam dok sam sa njim. Prepadaću ja njih sa ovim amidžom; razumiješ li ti to, ženo?

Rekla mu je da razumije, ali mu se ni sad nije zadivila. Do starcu. Veli:

Što te gleda, Arife! Kao da je živ, ni živ ne bi tako umio. Da može još da te čuje..., pa da razgovarate.

Ne čujemo se nas dvojica. Ali se poznajemo; i kad ga ne gledam, ja bih ga umio opisati, a i on bi mene umio opisati kad bi živ bio. Ali mi je na ramenima težak, pomisli ti samo, ženo, koliko je tu stakla, pa koliko toga drveta, pa on sam.

Ne zbori to, nek je težak - odbila je žena. - Ljutiš li se ti to na njega što je težak?

Sad je on odbio:

Ne ljutim se; i tako mi boga, teže bi mi bilo ramenima kad ga ne bih nosio no prazan hodio: niko mene na čaršiji ne bi ni pogledao da nije njega na meni; da je živ, stoput bih mu rekao: živ ti meni bio, nosiću ja tebe dok ova ramena imam.

Zatim će ljuto ženi, koliko uvrijeđeno, toliko strogo:

Ne znam kome ja ovo pričam kad me ti ne slušaš; sve ste vi iz Braćaka jednake, ni za šta vas, koje ste iz Braćaka, bog nije dao do da se preko plota svađate oko teleta, oko djeteta, oko jajeta što ga je kokoška u slami snijela, zna svak kakve ste vi koje ste i i Braćaka.

Kad više nije imao sa ženom razgovora, okrenuo se slici i ćutao.

Ona je u sumraku imala drukčiji izgled od onog koji je dobijala danju: boje su se stapale u jednu, u tamnu, u kojoj su se gubile bore na licu, oči gledale iz daljine, brda tonula u spokojstvo, i slika predstavljala starca na kojeg je navalio san... Taj san slike mamio je i Arifa na san, i tek što se spremao da se spusti u postelju, san mu se odbio: odbilo mu ga je kucanje u vrata i glas da ih otvori.

Neko je... - veli ženi prikrivajući u sebi iznenađenje i strah. - A niko ne smije ponoći nikud, niko po Pazaru ne hoda u ovo doba. Zabranjeno je. Ko je...?

Sa strahom je otvorio vrata; stara - cijuknula su i njemu se učinilo da je taj cijuk otišao do na kraj Pazara, niodakle - nego iz njegove kuće.

Vidiš li me; mrak je, vidiš li me? Poznaješ li me po glasu? Iz opštine sam. Ne boj se - čovjek će sa vrata.

Ti si..., a ja se pitam ko je to u ovo doba noći i prepadah se, a ono Sejdo; Sejdo uđi, Sejdo, sjedni; ne valja da te odmah pitam koje dobro te ti k meni ponoći.

Odbio je da sjedne, rekao je da je u službi i to odmah i pokazao nekakvim službenim, oštrim glasom:

To je on... - i prstom nišani u starca uza zid, - To si ti... - i prstom nišani u Arifa; ponišanio je i u Arifovu ženu i rekao da njih dvoje ostaju u kući a da on... odlazi.

Ovome na slici otvara se put, putuje ovaj. Iznosi ga, čekaju ga Nijemci pred kućom.

Arif je ćutao. Gledao je dolje u patos, pa će mirnim glasom a odlučno:

Ja ne mogu, ja ga neću iznijeti. To ti rekoh.

Hoćeš, hoćeš, Arife. U službi sam.

Neću.

Arife. Nek ti žena izađe, pa ću ti nešto kazati; žena ti je iz Braćaka kao i moja, hajd' ti iz Braćaka izađi, nije ovo za tebe.

Iako su ostali sami, opštinski službenik je šaptao Arifu: da on ne zna da je po Pazaru nosio sliku koju je naslikao neki veliki njemački slikar. Da je ovaj Jevrej imao u Njemačkoj rodbinu i tamo ga taj slikar naslikao.

To ti rekoh, a ti nikom kao da ti ništa nisam ni rekao, ni ti od mene čuo, jer Nijemci neće da se o tome išta zna i priča, zato što je onaj na slici Jevrej; razumiješ li ovo što ti rekoh? Pred kućom su, Arife, čekaju.

Za cijelo to vrijeme Arif je ćutao. Gledao u patos pred sobom kao i prije; on kao da ni u šta drugo nije imao da gleda niti išta vidio do patos pred sobom. Pa će - riječima kao da ih je negdje duboko ispod patosa iskopao:

Dobro, dobro..., čuo sam, razumio sam. Hoće da odnesu sliku, iznijeću im je ja. Jači su od mene. Reci im da ih molim da pričekaju dok sa slike skinem prašinu, napadala je po slici,

opuhaću je ja.

Ostao je u sobi sam - sa starcem. I dolazilo mu da zamalo vikne, koliko god može, da ga ne da. Nije znao šta prije da učini: ili da u peći podstakne vatru, ili da iz okvira istrgne sliku.

Digao je prazan ram, udjenuo glavu, i iz njega gledao mjesto starca - koji je gorio i osvjetljavao ga - kada je neko, u tom istom ramu, razapeo novu sliku, stajao je kao što je starac stajao na pazaru, kad ga je prodavao.

Takvog su ga Nijemci i zatekli: kao sliku. Osvijetljenu plamenom one iz peći.

Pao je zajedno sa ramom, na kojem se pozlata više nije vidjela - od krvi po njoj.

BOR, PTICE I NIŠTA

U gornjoj Pešteri, u kraju visoku, na mjestu koje se zove Selište, rastao je, ili više nije rastao nego samo trajao, jedan bor. Grane su mu bile tvrde, kratke, debele, guste, i isto tako na njima guste iglice. Jedva se gore kroz te iglice vidjelo nebo – noću zvijezde a danju sunce, i hlad je pod njima bio gust.

Ličila je ta stara borina na star čador, koji je neko, u neko davno vrijeme, tu raskrilio – i ostavio.

Oni koji su nešto znali o tome boru, ili ništa nijesu znali nego uzimali da tek tako pričaju kad se ima o čemu, govorili su da je to staro borovo stablo tu od Kosova; da su pravo iz bitke na Kosovu tu došli neki ljudi i nastanili se, selo načinili, u selu crkvicu sagradili, kraj crkvice s vremenom poniklo groblje – i u groblju ponikao taj bor. Drugi su pričali sasvim drukčije – a ljudi hoće ispričati svašta, ne bojeći se ni groblja ni bora da im kažu da nije tako bilo, jer groblje čuti, i bor čuti, i ljudima ostaje da pričaju šta im je drago, kad svjedoka nema da ih hvata u priči; a i bolje je što ga nema, jer kad bi ga bilo, ne bi priče blilo.

A ona ide ovako...

Po tom starom boru prozvalo se i selo – Bor. I tu živjelo koliko živjelo – srećno ili nesrećno to se ne zna, ali mu je kraj bio nesrećan: skrivilo je turskoj upravi, i čekalo kaznu. I da bi izbjegli to što lih čeka, Borani su se dogovorili da pobjegnu – da ostave i selo, i groblje, i bor, i da se vrate kad se bolja vremena vrate.

Znali su da će groblje urasti u zemlju, da će se kuće rastočiti, da će se svemu trag izgubiti, i da će, može biti, ostati da traje – kao svjedok svemu što je tu bilo, samo bor. Jer on nije

groblje pa da uraste, nego je drvo koje raste – i to bor, koji sa vremenom postaje sve tvrdi, i smrti mu bez sjekire nema. A da ga sjekira ne bi posjekla, uzeli su te mu deblo, sa svake strane, visoko toliko koliko sjekira može dohvatiti, okovali željeznim pločama, čavlima, baglamama i erezama – i svim drugim što sjekiru ne prima, načinivši – tako, oko bora željezni oklop. Ličio je, tako okovan, na kakvog starog oklopnika iz nekakve stare vojske, koji je tu – na mjestu strašnu, ostao da stražu čuva.

Poskidali su, zatim, sa ovnova zvona da ih ne odaju, djecu povili u kolijevke, starce digli na konje, sjekire na ramena zametnuli i pošli – noću, ostavljajući za sobom u crnini mraka crn bor; ostavljali su ga kao živa čovjeka, nekog od svojih – da priča putniku namjerniku da je tu nekad bilo selo, pa se raselilo...

Kad se iz kuća ne diže dim, kuće trunu – i istrunule su, crkvice od drveta pala je, groblje u zemlju utonulo, i sve se, s vremenom, u praznu ledinu pretvorilo, na kojoj je – zagledan u sve to, stajao još samo bor.

Slijetale su mu na grane ptice.

Godine i godine prelazile mu preko tvrde kore, preko njegovog željeznog oklopa, preko krutih grana i oštih iglica, i činilo se da se ne mijenja – niti raste niti urasta, nego samo, star i skamenjen, preko sebe pretura vrijeme; kao što to i čine starci kad godine prestanu da ih dodiruju...

Svitkao je na suncu željeznim pločama iz svoga oklopa kao kakvim ogledalcima, prosipajući, tako, sjaj iz sebe – kao da više i nije drvo nego živ stvor i živa duša, jedna jedina među mrtvim stvarima...

Ličio je na kakav dom, bez čeljadi i bez domaćina, i živio životom usamljenim, kako i umiju da žive stabla na grobištima.

Pucima smole, velikim kao orahove poluljuske, sjajkao je na mjesečini i gore – prema velikom nebu i zvijezdama i sam bio nekakvo nebo, sa svojim malim zvijezdama, nad svojim malim svijetom.

Taj noćni žuti sjaj iz njegove smole gasio se sa prvim zorama, onda kad se i zvijezde po nebu gase, i starina tada ličila na domaćina, koji se sa svojim gunjem, izvlači iz noći i proteže – sanjiv i rosan. Iz njegovih grana izletjele bi tada ptice, i to je bilo kao kad iz kuće – u novi dan, izlazi čeljad.

U tim prvim jutarnjim časovima sunce ga je zasipalo sjajem, zabadalo u njegove iglice svoje zlatne iglice i od grana mu gradilo sjajan grozd, zlatan od sunca. Bio je tada kao kakva cvijetna grana između neba i zemlje, sa koje su se, na laku vjetru, otkidale kapljice rose i, sjajne kao džindžuvi iz đerdana, padale dolje na travu, takođe rosnu.

Time je – ulazeći u još jedan dan, počinjao drukčiji život ove starine od onoga kojim živi noću, – jer – dignuvši se na plijen, doletjeće orao i spustiti se na njegove grane, i biće to kao da je susjed došao susjedu. Vidik oko njih biće širok, i oni će u njemu stajati kao carevi – jer jedan je od njih bor a drugi orao, a obojica na visini – kao na kakvom prijestolju. Sitne ptice, one što nijesu ni bor ni orao, prodijevaće između grana nekakve svoje nevidljive žice, gradeći, tako, od starog bora svoj razboj, na kojem će – sve jutro, tkati, tkati...

Drukčiji je kad dunu vjetrovi. Kad padnu kiše. Kad ga magle obaviju – kad, drevan i inače, postane još drevniji. Tada je kao putnik kojeg je na putu zateklo nevrjeme – pa, ne vidjeći ništa pred sobom ii ne znajući kud će, stao, i tu i ostao – sam, u magli. Više kao da nije bio onaj isti stari bor, nego neka još starija borina, sa gomilom tame u granama, sa smolama izduženim u svijeće, a svijeće pogašene – pa mrak. Ništa više na njemu nije bljeskalo – ni ploče u oklopu, ni čavli, ni ereze, jer bilo je sve to mokro i crno – na crnu oklopniku, ukočenu kao mramor.

Zimi bi se ogrnuo snijegom, i – na bijeloj ledini, bijel i sam, ličio na kakav visok krov, pod koji – tu u pustu kraju, niko neće svratiti.

U proljeće je postajao iznova ono što i jeste: tamna borina na tamnoj zemlji, sa crnim željezom oko sebe –onim što ga nose oklopnici.

Vješao je, tako, o svoje grane proljeća, ljeta, jeseni i zime, ne postajući time stariji – jer stajao je izvan vremena i izvan promjena, i bio – on jedini od svih stabala, nepromjenjiv; on kao da je na zemlji i bio zbog toga da se vrijeme na njemu ne mjeri, nego da ga on mjeri na drugima...

Putnici, koji su išta o njemu čuli, zasvrtali su sa svojih puteva i prilazili mu da ga vide. Zavirivali su u njegove ploče u oklopu, u čavle i ereze – u željezo kakvo se nekad davno iskivalo, i prema tome određivali mu godine, ne slažući se ni u stotinama.

Starci su ga gledali vrteći šijama, i kad bi to išlo pitali bi ga koje stare careve i kraljeve pamti, koje li to velike snjegove kad orlovi nijesu imali na šta da se spuste, koje li to zemljotrese koji su brda rasturali, koje li suše i povodnje; šta li sve pamti ta borina? Pravili su se nekakvim vrlo važnim starcima pred tim starim borom, kojem su – od svega, priznavali samo njegov željezni oklop. Golih su trbuha savijali obručeve oko njega da što bolje vide njegovo željezo, i činilo im se da su, pred tim oklopnikom ostajali goli i bos. Jer on kao da je bio, tako velik i tako Oklopljen, stigao iz nekog davnog i velikog vremena u njihovo malo vrijeme i međa njih male – da im kaže: koliko su nekada bila silna drveta, i koliko tek silni ljudi... Htjeli su, uz taj bor, da i sami postanu silni – jer su stari, i jer su ljudi. I sa brigom koju mogu da imaju samo ljudi, tražili su na njemu oboljela mjesta: male truline i pukline, i te truline i pukline gledali kao da su na njima samima, tamo gdje su i njihove zaduhe. Nijesu se žalili, nego ravnodušno primili to što starost daje i drvetu i čovjeku, i što je samo njihovo, jer su dugo živjeli.

Dolazili su bolesnici. Jer vjerovali su da je nemoguće da jedno toliko staro drvo, a još u groblju, nema u sebi moć čudotvornu da liječi. Vješali su mu o grane svoje šalove, marame i haljinke, i noćivali pod njim – slušajući priče kako je taj bor, u neko davno vrijeme, kad su po zemlji hodili sveci, posadio niko drugi nego sam svetac, i kako nekom drvetu, nekom kamenu,

nekoj vodi sveci hoće dati moć da pomažu: da bolestan ozdravi, nijem prozbori, slijep progleda, nerodilja rodi. Spirali su sa vodom njegove čavle i tu vodu pili, na bolesna mjesta sipali je, bolesnu djecu kupali; kupale su se i nerodilje i sa svojim muževima ostajale danima i noćima pod borom, ostavljajući, na kraju, tu i svoju haljinku.

Počeo je – sad prvi put, i nekako iznenada, da se oko starog bora sakuplja svijet: neko da bor vidi, neko da od bora traži pomoć, neko da prodaje i kupuje, neko da se oženi – tek nekakav razlog svak je nalazio da dođe pod bor.

Pošle su, sa tim svijetom, priče po selima i krajevima kako ima takav i takav bor, kako mu sjekira ne može ništa jer je okovan, kako ga grom neće jer ga je svetac posadio, kako su pod njim stari carevi i kraljevi sjedali, kako smrti nema jer je besmrtnan, i kako može da pomogne da bolestan ozdravi, da mahnit pamet povрати, da onaj ko je kesu izgubio, kesu nađe; da sve taj bor može što sveci mogu, a obični ne mogu. Opisivali su ga tri put većim nego što je, a starinu mu određivali grčkim vremenima: da je od onda kad su ovom zemljom Grci hodili. Znali su da pričaju o Grcima, i sva čuda svijeta njima su pripisivali – i vjerovali da je, eto, jedno od tih čuda i taj bor. I da to nije samo bor, nego da je biljeg i znak koji označuje nešto veliko, a prije u zemlji nego na zemlji, jer sve što su Grci ostavili za sobom u zemlji je: pod kamenom, pod drvetom, da ga nađu kad se vrate; a vratiće se Grci opet u ovu zemlju. I prije nego što se iko i otkud vrati, lakovjerni i pohlepni htjeli su da vide šta to pod sobom krije bor, i ako su pod njim zakopane pare neka se onaj ko se vrati na prazno vrati; a ako su zakopane knjige, vratiće mu ih pod bor - neka ih nađe ko po njih dođe; neka nije zalud dolazio.

Stajali su, zatim da ispod bora kopaju noću, namamljujući time i druge da dođu i kopaju, kako ne bi ostali bez išta.

Narušavali su tim kopanjem nešto što je bila svetost toga bora, i nevoljne i jadne navodili na plač. Uz suze - što se čini nešto što nije za činjenje, nevoljni su se dizali i zatrpavali otko-

pano, i na boru ljubili ereze – ljubeći, preko njih, daleke svece da bor sačuvaju.

A borina je, nad svima njima – nad pohlepnicima i nevoljnicima, stajala gore nekako carski, ne znajući za strasti ljudske i boljke ljudske, a znajući samo za visine, za vjetrove i za ptice; bili su mu ptice raspršili, i bez njih je bio kao prazna kuća.

Prestajalo je sve to oko bora sa snijegom, kojim bi se pokrio kao gunjem – i opet bio ono što i prije – neki stari oklopnik na straži, na pustu mjestu, gdje pas ne laje, pijetao ne pjeva.

Bio je, uz snjegove, kao kakvo napušteno igralište na kojem su se djeca sve ljeto igrala – pa otišla. Jame oko žila njegovih i iskinute ploče iz oklopa njegovog ostale su kao trag – da je bio među djecom...

Na vjetrovima stao je da se ljulja, jer bile su mu žile potkopane duboko, i grane – stružući jedna od drugu, škripale nekako bolno: tako kao da su među njima bili oni bolni što su pomoć tražili.

Orlovi su mu se i sada spuštali na grane, ljuljajući se – zajedno sa njima, gore u visini, kao kakvi živi grozdovi. Bio je, sa tim orlovima u svojim granama, ponovo ono što je bio prije nego što su mu došli ljudi – jedan oklopnik, nekakva starina, nekakva borina, u kraju pustu, u bjelini snijega – pa silan. Sve što su nevoljni bili o njega objesili kao milodarje za svoje zdravlje vjetrovi su otpuhali, i sve što su pohlepni na pare pod njegovim žilama otkopali snjegovi su zameli, i bio je – sad opet, cio i čist, bez tragova ljudskih ruku na sebi. Tako s bolesnicima ponekad i biva – da im privid zdravih boja u licu prikrije upravo put ka kraju...

Uz južne vjetrove, koji su dunuli pred kraj zime, stara borina povila se; povila se na onu stranu sa koje je bila potkopana, i sa prestankom vjetrova tako i ostala: kao da će pasti ili neće pasti.

Ptice su sada niskim letom letjele da bi mu se spustile na grane, a orlovi mu se više i nijesu spuštali na grane; bilo je to nisko za orlove.

Ličio je i sada na oklopnika, grdno stara i grdno ranjena – na nekakvoj svojoj posljednjoj straži, u nekakvom malom kraju i malom vremenu, koje nije za velike – za oklopnike.

Druge južne vjetrove nije izdržao; pao je. Pao je sa šumom, uz šum vjetrova, i ono što je za njim ostalo bili su samo vjetrovi, i praznina...

Ništa više nije stajalo na vidiku, i bilo je pusto sve do davnih, do dalekih vremena...

Ptice su se i dalje tuda vile i padale na njegov panj; hoće se ptice dugo viti tamo gdje je nekad nešto bilo, pa nestalo.

Noću bi zasijala mjesečina, i iz panja, gore prema zvijezdama, odsijevala puca smole kao nekad; kao onda kad je bor bio cijelo jedno nebo, nad svojim svijetom.

Prestadoše tamo da svraćaju putnici, da dolaze nevoljni da kopaju pohlepni; prestadoše da se pričaju priče.

Ostade na zemlji jedan panj.

Onaj oklop na njemu trajao je dugo.

Na suncu i mjesecu zasjajkao bi.

Voda je sva krenula naprijed, zatalasala se - bistra, široka, i u njoj se zaljuljao crven mjesec, i kraj njega zvijezde, crvene i one, duboke. Vjetar je duvao kroz travuljine, širok i blag, povijao ih tu nad vodom, među njima jedan cvijet, bijel, pod zvijezdom. Zabodeno u toj vodi, golo i samo, i nekako strašno u pustoj noći i tim travama, ono isto dijete koje se Džimširu i prije javljalo, ovako u snu, stajalo je i sada sa šipkom u ruci, i prijetilo: ne da ono vodu, do samo ovako, u snu, da je vidi pod tom travuljinom. Jedan talas, velik, zasukao se pravo od toga djeteta, ispod šipke njegove, i sav plav, od zvijezda, skočio pravo Džimširu na prsa da ga poplavi, u toj noći punoj travuljine, i vode, nad kojom se ljuljao cvijet - bijel. On je stigao da čuje samo smijeh djeteta, i da vidi njegove oči - strašne od sjaja, i velike kako ga gledaju kroz taj smijeh i kroz tu vodu, dignutu svu gore - i skočio iza sna, sav prestravljen i moker od znoja. Gledao je u mrak i vidio ženinu bijelu košulju, crnu glavu ženinu na jastuku, do nje djecu, i dolje, u čošku, šaren ženin sanduk, i kroz prozor granu drveta. Drhtao je, jer talas vode i sada je, dok on sjedi tu, budan, na dušek, očiju širom otvorenih, jednako išao pravo na njega, i da nije vidio tu ženinu glavu i taj sanduk, on bi ciknuo, vrisnuo bi izglasa, od te strašne vode i djeteta u njoj, a ovako stišao se, držao se rukama za čelo, slušao konjsko grickanje zobi, dolje u izbi, pod patosom koje ga sasvim rastrijezni od sna.

Sjedio je skrštenih nogu, glave oborene i teške, i sad, u tišini, uz to konjsko grickanje zobi, mogao sasvim dobro da čuje kako tamo, u drugoj sobi, njegov brat Sejdul broji pare, i da dobro vidi

kako te pare propadaju nekud između prstiju, bježe, i više ih nema, ostaje samo pust glas bratovljev, i prazna ruka. Ni do čega Džimširu više nije bilo - ni do kuće, ni do trgovine, ni do te crne ženine glave, potonule u bijeli jastuk tu pokraj djece - jer snovi o vodi odronili su ga, izjeli sasvim, i legne li samo, spusti li samo glavu na jastuk, na torbu, na travu, ona je tu, valovita, omeđena travom, u njoj dolje nebo i zvijezde, na njima cvijet - bijel.

Leži ta voda negdje pod zemljom, a gdje - to se Džimšir pitao stalno od kad mu se počela da javlja, ovako u snu, i od tada on nema mira, ni pameti, niti zna za kuću i za ženu, zna samo za svoju karavanu, žednu, umornu, koja stalno gazi kroz suhu Pešter, i kojoj se on vezao za rep još onda kad je bio momčetom. Išao je on tako za konjima, mrtvim od žeđi, po cio dan ljetni - žedan i sam, i svi bi, i on, Džimšir, i ti konji pred njim, plazili suhe, krvave jezike, kroz cijelo Ugljansko i Melajsko polje. I zna za tu vodu što je gleda u snu, negdje pod zemljom u suhim poljima, niz koja ga stalno vuče karavana.

Jednom je, tako, za karavanom, noćio u suhom Melajskom polju, u tvrdoj travi, pod divizmom, i noću čuo pod zemljom vodu, kako klokoće, javlja mu se jasno: evo me, tu, duboko dolje ispod ove suše - ili je to bio sam san jedan. Od tada ga ti snovi stalno muče i stalno vodi jedna misao: da kopa zemlju, da vodu traži, dok ne umre. Našao je vještake, dao im pare, prošli oni svud Melajskim poljem, gledali zemlju, mrvili je prstima, kidali travke i žvakali, i najzad rekli: sve je uzalud, nema vode tu nigdje, ne traži je.

A vode su u snu stalno dolazile, i u njima to golo dijete, i taj cvijet - bijel, plašile ga svojim talasima, velikim, koji su išli pravo na njega, na njegova prsa, da ga potope.

Išao je od tada kao sjenka - zanesen tom vodom.

Njegova snaga počela je da kopni od tog stalnog suhog lutanja sa karavanom kroz ta duga polja - Ugljansko polje i Melajsko polje, i od tih stalnih snova o vodama, i danju i noću, čim glavu spusti na jastuk, na torbu, na travu.

Nije vjerovao vještacima.

Ni svome bratu, koji mu se smijao i bojao se da on ne poludi od tih snova i te karavane, žedne, pred njim, niz polje. Ležao bi tako nasred trave, s uhom privijenim uz suhu zemlju, i slušao - ali se voda nigdje nije čula, do ono jednom, kad je ležao pod divizmom, noću, s mjesecom gore na vrhu neba, s karavanom privezanom za plot. On je razmišljao: voda bi se tu morala naći, duboko, pod zemljom, jer cio ovaj kraj peštarski nema nijedne tekuće vode, do izvor pokoji, i to malen, iz kamena, koji ljeti ispije sunce, isuše vjetrovi. Pobjegnu tada odatle ptice, i na suh pijesak, ispečen suncem, popadaju mrtvi leptirovi. Karavana tu ipak zastane, kraj suha izvora, i dvori - oči konjske gledaju suho, gubice dotiču suhu ploču, znojava, tijela od nešta zadržite, osjete studen od vruće žeđi, od znoja izgube snagu sasvim, u tim poljima. Da je mogao, on bi nekud pobjegao, iz tih polja, u kraj drugi, vodan, zajedno s bratom i djecom, da ne gleda ta mučenja konjska, na tim golim suhim ledinama, da svemu tome jednom kaže: idi, bijedo. Ali ne može, jer ne daju mu ti snovi o vodi, i odluka što ga svega ščepa, za gušu, za prsa, za živac svaki - da traži vodu u tim poljima, da kopa zemlju, duboko, dok ne umre. Nađe li je - on će biti srećan: karavana više neće žednjeti, ni on, ni putnik, ni ptica.

Od tada ga snovi hvataju sve češće.

Tako, u snu, najednom, nasred polja izraste žena, pravo iz zemlje, bijela sva, visoka, diže se gore i sve je tanja, i dok je on začuđen gleda, ona se obrete sva u vodu, u bistar mlaz vode, pjenušav, visok, koji poslije otiče poljem, niz divlje trave, pod suncem. Stane karavana pa pije tu vodu, i on je pije, i pije je ptica, i vuk. Da poludi. I on i oni kojima to priča.

Osvanuo je tako sjedeći, kraj ženine glave na jastuku, i glava dječijih, gledajući u sanduk i slušajući kako dolje u izbi zoblju konji. Cijelo vrijeme on je razmišljao gdje da kopa zemlju i traži vodu, koliko duboko i kojim parama, jer pare su bile sve u brata. On ustade i pođe k njemu, u drugu sobu, da

mu ispriča šta je naumio i da se isvađa sa svojim bratom, koji je bio škrt na pari. Prolazeći uskim hodnikom, koji je dijelio dvije sobe, i iz kojega se, kroz otvoren prozor, mogao da vidi cio Novi Pazar, on ču kako dolje šumi voda, kraj vodenice, i još jednom se zareče u sebi da neće bratu popustiti, nego će još danas kopati zemlju, tražiće vodu. Njegov brat Sejdul još je spavao. Otvarajući lijeno oči, koje su svu noć gledale u pare, i tarući ih blijedim prstima, koji su svu noć te pare brojili, on odmah pomisli da će i sad Džimšir da mu priča svoje lude snove, i jutros htjede da ga otjera. Ali on ne poče jutros o snovima, nego o novcu, i priča ispade tako strašna, da Sejdul skoči pravo na noge i zagleda se bratu u lice kao da hoće da ga oplache, jer je poludio. Džimšir je stajao sasvim mirno, zagledan tamo, preko brata, u ono dijete i onu vodu, i u vodi silnu travuljinu, i odlučio da ne popusti, ma koliko Sejdul kukao za novcem. To što je Džimšir rekao bratu, značilo je propast trgovini koju su dotada zajedno vodili - stariji Sejdul držao dućan, a mlađi Džimšir išao s konjima, vodio kroz Pešter karavanu, dvaput u nedjelji, otud i odovud, i uvijek žednu.

Iako mlađi, Džimšir je od brata izgledao stariji - hodio je tromo, korakom odnekud uvijek jednakim, gledao u zemlju i preda se i onda kad hodi tu po gradu, jer se naučio tako za konjima. Brljao se rijetko, i to samo onda kad ga, tako ponekad, natjera žena - da takav, čupav kao jarac, ne izlazi na pazarski sokak, među svijet i prijatelje.

Jutros je pred bratom stajao čupav, i njemu ga od srca dođe žao, gledajući ga tako jadna, i sada, eto bez pameti. I malo, pa se sva kuća dade u kuknjavu, jer će se braća dijeliti, i jer karavana, i Džimšir za njom, više neće gaziti kroz Pešter niti sa Bihorom trgovati. Žena Džimširova bila je najgora. Udata za njega prije deset godina, ona je bila željna svoga muža, jer zbog toga njegova lutanja ona je rijetko bivala sa njim - onda samo kad se vrati s puta, kaljav i umoran, i uvijek čupav, da prenoći samo i rijetko dani, nemajući vremena ni toliko da se ispava i račune

svidi. Ona mu je zborila da će pobjeći i da će mu kuću ostaviti, i djecu, jer je ovako kao i bez muža, a jutros se na to i zaklela, kroz plač i vrisak, ako se samo odvoji od brata i zakopa gore u ta suha polja, gdje će izgubiti sve što ima, imanje svoje i svoj život, da najzad gladan pođe po svijetu, i on i djeca mu.

A on je vidio samo vodu, i samo mokru travuljinu, i nad njom cvijet - bijel. I samo je jednu riječ rekao, i to bratu: da se podijele ako ne da pare.

Tri je dana kuća Sejdulova bila tužna kao da je iz nje ispraćen mrtvac. Bio je tužan i sam Džimšir, i ni s kim nije govorio, do sa svojom djecom, držao ih je stalno na koljenu i pričao im o Duridanu, a pri tome mislio na vodu, veliku, negdje pod zemljom, gore u suhom Melajskom polju, kud provodi žednu karavanu. Od nje mu je ostala samo polovina, od karavane; petoro konja, i prazni sanduci, i džepovi puni para.

Za njim je kroz grad trčala žena onda kad je kupio ljude da mu u polju kopaju bunar, i da je samo po nečem smjela, ona bi glasno zapomagala da se ljudi ne primaju posla, jer njen je muž sasvim poludio, ali je očaj ipak odavala mahanjem ruku i čupanjem ruha, javno, na čaršiji, pred tolikim svijetom. Oni što su čuli koliko plaća, i šta će imati da se radi ostali su na mjestu kao ukopani, i samo svoje bečili oči, od čuda dvostruka, jedno zbog nadnice koja je velika, a drugo zbog posla koji je lud. Gledajući ga i slušajući, onako čupava i zanesena, tu pod jablanom, na čaršiji, mnogi su mu u sebi otpjevali pjesmu sa žaljenjem: zbogom, tugo. A Džimšir ih je jednako zvao, i dvostruko digao nadnice, ostavljajući utisak očajan: da moli ljude da se prime posla koji mu se i samom čini mahnit i lud. A kad su se ljudi stali da javljaju da će mu ipak kopati tu zemlju, i to ne zbog toga što će naći vodu, jer u to niko vjerovao nije, nego zbog toga što dobro plaća i što će se u njemu nešto popraviti kad ostane bez para i vidi propast, on je opet, tu nasred čaršije, vidio ono golo dijete, zabodeno tako u vodu, a oko njega mokru travuljinu i cvijet - bijel.

Kuća ga je s kuknjavom ispratila - pred tim radnicima, koji su se smijali, pred lopatama i trnokopima, pred svojim konjima s tovarima hrane - na čijem je čelu, jašući danas prvi put na sedlu, išao Džimšir, mahnit od radosti, kao da za sobom vodi jaz vode. Kroz tupu jeku kopita, i muklo rezanje trnokopa, privezanih za konjske samare, on nije čuo kletvu svoje žene da će otići svojoj braći, i kuću njegovu ostaviti mu da propadne, i pri tome plakala uz zvek željeza na samarima.

Tako je te sušne godine, prije no što će balkanski ratovi, po ljetnjem danu i prašini, Džimšir Tuhovac, iz Novog Pazara, izašao u Pešter da traži vodu, u sušnu polju gdje niko pametan nije držao da ima vode.

Radnici su kopali cijelo ljeto, i cijelo ljeto Džimšir ih plaćao, nimalo tužan što pare troši i što od toga koristi nema, jer još ima i polja i para, i jer se još u snu pojavljuju vode, i oko njih guste travuljine, i nad njima - cvijet - bijel.

Melajsko se polje obrete u džombe. Sve jednu rupu iskopaju - duboku, široku, crnu, pa je opet zagrnu zemljom, i počnu drugu tamo gdje Džimšira odsiječe pamet da bi tu voda morala biti, jer je baš te trave vidio u snu, i baš tako dolinasto mjesto. A trava mnogo, i dolina mnogo, i on po njima hodi izgubljeno, i čini se nigdje neće stati dok ne naniže bunar do bunara, ili ne naiđe na živu vodu, iznenada, kao u snu. Za njim se pomjera i sva ta gungula: radničke staje i kuhinje, i ona mučna dosada ljudi koji rade posao glup, i u kojem ne vide smisla, sem to jedino što primaju nadnice, i to uredno, na vrijeme, svakog petka čim izgrije sunce.

Džimšir je pare davao od srca, i samo da bi se tada osmjehnuo kad ih stavlja radniku na ruku. To bi radnike pomalo zburnilo, jer su zbog nečega vjerovali da para data slatko i veselo, neće nikad otići uzalud, i trunka nade, baš u tu vodu, prosjala bi negdje u dnu duše, i s kopanjem već se ugasila. Postajao im je taj čovjek čudan, i sve čudniji što više blijedi, što čili, polako a stalno, kao da ga jede sama ta zemlja koju kopa. On se nekako

saživio s tom zemljom, tako crnom i suhom, on žut sav, lak, ona golema, teška, bez kraja. Leži on po njoj, sjedi, privija uho dolje među trave, ili noću gleda u nebesa, u zvijezde, a u stvari vidi opet zemlju, tu pod leđima, pod travama. Zborio je malo - samo s ljudima kad se pozdravlja, i činilo se da nema ni kad od tog stalnog gledanja u zemlju.

Svako kopanje novog bunara unosilo je u njega radost. A zatrpavanje već iskopanog nije ga mnogo žalostilo. Nikad nije postao očajan, niti mu je posao dojadio. I činilo se upravo tako kao da drugog posla i nema i nikad ga ni imati neće - do to kopanje crne tvrde zemlje, tu pokraj džade karavanske, na čemu će ostati do smrti. Tako su zborili svi tamo na džadi kad bi zastali da vide radove. Ljudi su ga žalili.

A žena njegova, u Novom Pazaru, nije prestala da sanja snove - u kojima joj njen muž Džimšir, luđ potpuno i mokar sav, gologlav i bos, i raspasan, izlazi pred oči i ruga joj se što nije otišla svojoj braći. Zanesen traženjem vode po poljima, on je rijetko silazio kod nje, a kad bi sašao, bio je šutljiv i izgubljen, kao da više nikom ne pripada, ni toj ženi ni toj njenoj djeci, do samo gore tim poljima, i tim radnicima što ih kopaju. Sada je bivao još čudniji, i sav je zemljom mirisao i nekim travama teška zadaha, koji bi dugo ostao u kući, u postelji njegovoj i kosi dječijoj. I gledao je samo dolje, u šaren ćilim i dječje noge, i vidio samo ono golo dijete, oko njega vode i travuljine, i nad njima cvijet - bijel. U čaršiju nije izlazio, jer bi mu se rugali i smijali - a prijatelji njegovi žalili ga i odvrćali od luda posla, koji će ga dovesti do prosjaka, i njega, i ženu mu, i djecu. Uzeo bi pare i vratio se - da opet sjeda među trave, sve žući, bljeđi, sam i nijem.

Jednom je i Sejdul izašao da vidi šta li mu to brat gore radi. Jašući na konju i vrteći glavom, on je obišao redom sve jame, one otvorene i već zatrpane, i za bratom plakao kao da je mrtav. Vidio je svu njegovu propast. U razmacima, ne rijetkim, svuda tamo gdje je kopana zemlja, crnjeli su se krupni lišajevi,

na inače zelenoj ledini, kao da je neko, džinovskim stopama, gazio tuda po tvrdom polju, i još mnogo ima da gazi, i da za sobom ostavlja stope - uvijek suhe.

Prišao je bratu pod slamnu staju, u kojoj je ležao i sjedio, na krevetiću spletenu od pruća, i šutio sa njim dugo. Gledajući u svoju obuću. Džimšir u zemlju. Prvi je gledao u strašnu bijedu koja će mu brata zadesiti, a drugi, Džimšir, ono golo dijete, i one mokre travuljine, i nad njima cvijet - bijel. Nijesu imali ništa da zборе, ništa da jedan drugome požele, sem toliko samo da uzgred vide, ovako šuteći gledajući preda se.

Zborili mnogo nijesu ni prije, sem toliko dok svide račune, a danas nemaju ni tih računa, nego svaki ima svoj posao, jedan da u gradu vodi trgovinu, drugi da ovdje prevrće zemlju.

Ipak mu je Sejdul najzad rekao da mu je posao sav uzaludan, i da je vidio da tu vode nema - zalud troši i sebe i ljude, a on mu kratko odvratio da mu na konju nije stegnut kolan, neka to vidi, preče mu je.

Na tome im se i svršio susret, prvi poslije njihove diobe, i brzo pao u gluh zaborav, kao da se nijesu ni sastajali. Posljedica toga ipak je bilo, i to loših, koje Džimšir, uz svu upornost i nastojanje, nije mogao da otkloni - naime, radnici, videći da u rad koji radi, ne vjeruje ni sam brat Džimširov, i sve to kopanje, dosadno i mučno i onako, postade im sada odvratno, i u njemu oni sami glupi i smiješni, jer čine ono što mudar ne čini - idu za pameću jednoga čovjeka za koga svak veli da je poludio. Neki odmah pukupiše alat i odoše kućama, pošto u petak, po izgrevu sunca, primiše isplatu Džimširovu, uz onaj njegov veseli osmijeh, koji se jedino mogao da vidi tada, u petak, kad radnicima izdaje nadnice. Druge on zadržu - time što im povisi nadnice, i iznajmi nove radnike.

Ova stvar ga - odlazak radnika, nimalo ne zbuni i ne uplašiši, jer Džimšir Tuhovac je ovaj posao gledao kao i karavanu - ići će on za njim polagano, korakom jednakim ali stalnim, kao što ide za karavanom, koja nikad nije zastala niti ikad put promi-

jenila otkad joj se on svezao za rep. On se navikao da na kraju puta, koji se ponekad činio beskrajan, osjeti sreću pobjedničku, i dolje u grad, noću ili danju, po zimskom mrazu ili ljetnoj žezi, uplovi sa svojim teškim tovarima, koje je vodila njegova ruka. I sa ovim kopianjem stići će na kraj - tvrdo je u to vjerovao Džimšir, a kraj, taj će biti samo voda, treba joj ići, duboko, pod zemlju.

I Džimšir Tuhovac je išao tim putem, i za njim su stope ostajale: crni, veliki lišajevi uz polje, kao guvna. Strast mu postade to traženje vode, i uživanje neko tiho, onako kao kad čovjek hodi, sam, polako, i zna kud ide ima cilj svoj, i sve mu je bliži. Pri tome on na sve zaboravi, dolje u gradu na ženu i kuću, a prije toga na samog sebe - i zapusti se nekako strašno, sav zakosmati, uzeleni od trava, ucrni od zemlje. Takav je gazio po ledinama, takav ležao u travama - uočljiv samo onda kada stoji, jer je bio sav kao trava, kao zemlja.

Svi su mislili da ti glupi radovi neće trajati dalje od jeseni - srešće se do tada Džimšir s pameću. A on baš tada, u tu jesen, smisli nova i dublja kopanja, i nadnicu nimalo ne smanji, iako su dani bili kraći.

Radove su prekinule jesenje kiše, i Džimšir se, sav kaljav i čupav, vratio u grad s radnicima, naoko ni tužan ni uznemiren, što nije uspio da izvadi vodu. Kao da je na vojni bio - takav je Džimšir izgledao po povratku sa peštarskih polja: zelen i blijed, i mršav, strven brigama i lošim življenjem, ali neveseo nije bio, ni tužan, no nekako upravo onakav kao kad se vraćao s puta sa svojom umornom karavanom - to jest ćutljiv, i nečim zanesen; tom vodom i travom, svom mokrom, nad kojom se dizao cvijet - bijel.

On takav ostade cijele zime.

Ali više niko nije držao da je on ćutljiv i zanesen zbog toga što vodu nije našao, nego što je sad sasvim propao - ostao bez novca.

Bila je ta zima snjegovita.

Planinom se nije putovalo. A s karavanom baš nikako. Pa ipak se Džimšir usudio i jednoga dana pošao s konjima, ali se vratio sav premrzao, slomljen i bolestan, i zatim dugo bolovao sa izgledima kao da se neće više ni dići na svoje noge. I baš tada, dok je bio u vatri, najviše su ga morili snovi - sve neke vode, velike vode, potekle iz svakog njegovog bunara, i sve neke trave, mokre trave, i nad njima cvijet - bijel. Budan opet, on je očima, zabodenim u tavan od šašovaca, gledao sebe i karavanu, tu, pred sobom niz tvrdo polje, i u tom polju on skreće nadesno, ne mnogo, jedva jednu stotinu koraka, i tu na česmama poji karavanu, i voda mu sve teče oko nogu, sve po nekom bijelom kamenju, nad kojim se roje leptirovi.

Brat Sejdul mu je dolazio često, i šutio dugo uz njegov dušek. Pošto bi se nagledao brata, i brat njegov gore šašovaca, on je odlazio. Jednom je ipak pitao Džimšira ne sanja li više o vodama, a on mu nije htio da kaže da će na proljeće opet kopati.

I s prvim prolječnim maglama nad gradom, žut od bolovanja i iscrpljen, Džimšir je opet stao da sakuplja ljude, a žena njegova stala da kuka pred bijedom u koju je vodi muž. I kad bi to išlo, i kad bi to smjela, ona bi onakva - grlata i jaka, stala na čaršiju, odmah kraj jablana, i vriskala bi, zapomagala da što je muško i što nju čuje skoči i uhvati njenoga muža, jer sasvim je skrenuo s uma, prevrće polja i ledine, i kuću svoju hoće da uništi - aman. Ovako, ona se samo jela u sebi, i kukala u šake, i noć cijelu plakala nad djecom, kraj jastuka, na koji joj glava nije padala, ni u dvije noći. Njemu nije smjela ništa da kaže otkad mu je ono kazala lani: da će mu kuću ostaviti, i djecu da će mu ostaviti, i braći otići, pa slagala. Otkad je počeo da računa troškove, i brigu brine otkad će i kako učiniti tolike pare, on je često gledao u njen fes na glavi, opšiven do pola dukatima. Džimšir Tuhovac prodade konja, uštavljene kože i grdan vosak što ga pripade pri diobi s bratom, i ne rasu ženine dukate. Za sada se svršilo sve na tome što ih je Džimšir samo prebrojao i pitao u gradu koja im je cijena. Pred put svoj gore u pešterska polja, on

pregleda sve po svojoj kući i više ne nađe ništa vrijedno za što bi se mogla otkinuti para. Ni za čim nije zažalio - jer sve su to bile smrtne stvari, vijeka kratka i ništavna, a vječan je samo put peštarski i karavana koja njima gazi - i vječna će biti ta njegova voda, a ona mu se i sada u snu javlja, i sve neke mokre travuljine, i nad njima cvijet - bijel. Kopanje je počeo uz te magle prolječne, kroz koje Džimšir izađe tajke, tako da ga u gradu niko ne opazi, i ne isprati, do jedino njegova žena svojim kukanjima, sad nešto glasnijim, jer je bila magla.

Na polju pustu, presječenu putem s kraja na kraj, po kojem su rasle prve trave i prvo cvijeće, i čučale magle nedjeljama - desno od puta, više jama zatrpanih lani, izrastoše iz zemlje crne staje, sa dimom gore, i opet se zacrnje prevrnuta zemlja, na ledini što se zelenjela. Kopalo se lijeno, kao iz bijede, i umaralo vrlo brzo, jer niko ne shvaća to što radi, niti u tome vidi kakva smisla.

Liježući po mokroj zemlji, i ostajući dugo s uhom u travi, Džimšir se prokašlja, i slab i onako od zimušnje bolesti, požutje brzo i ucrnje, gore nego lani. Slušajući ga kako kašlje, i gledajući ga kako žuti i crni, radnicima se on, i posao njegov učini tužan i žalostan, i da svim tim sam đavo upravlja.

Sada je mogao svak da vidi da se i život Džimšira Tuhovca, i kesa njegova u njedrima, brzo svode na sve tanju žicu, i da dugo nijedna neće istrajati i čim se prekine samo jedno - prekinuće se i glupi radovi, i ostade o njima samo priča.

Zapadno od polja Melajskoga crne se šume. Na vrhu planine, prema nebu, te šume se čine kao češalj. Tamo su se prvo iščešljale magle, pa niski oblaci tjerani vjetrom, pa najzad počele guste kiše s tamom, tjerajući niz polje putnike kao prutom. Ta kiša potraja cijelu nedjelju, i voda ispuni iskopane jame, prekinu radove. Staje i busare prokapaše, ljudi se nagrčiše oko vatre, nažmirkaše u ljutu dimu. Sa svoga kreveta, ispletena od pruća i dignuta visoko od zemlje, savijen u klupko i umotan u jorgan, Džimšir bi dugo gledao u kišu ne misleći ništa i ne ljuteći

se što ta kiša nikako ne prestaje - i tako bi, u stavu sjedećem i sav u jorganu, i zaspao, očiju napola otvorenih - snom zečijim, da je teško bilo pogoditi kada spava a kad je budan. Ustao bi samo kad je obrok - i radnici bi tada vidjeli da on na tom pruću i u tom jorganu spava obučen i obuven, da mu je glava sva začupavila i krv iz lica sasvim pobjegla, pa postao bijel i providan kao džam. Vlaga ozdo i kiša ozgo - jer busara je prokišnjavala, ispiše iz njega svu snagu i zdravlje i načiniše ga pravim bolesnikom, kojem su dani odbrojani. Pa i takav, kroz rosu na travi i kroz maglu, kašljući stalno i kišući, on bi poslije svakoga ručka obišao jame i gledao koliko se u njima napunilo vode. Ono što je Džimširu Tuhovcu, još kod prve kiše palo u oči, bilo je da zemlja nije svud jednaka, da neke jame dobro drže vodu, a neke je sasvim propuštaju, iako se zemlja, kad se okom gleda, činila svuda jednaka i ista.

To ga je zbunilo.

Dugo bi stajao nad tim praznim jamama i razmišljao otkud je to - i sam sebi davao odgovor: tu je zemlja rjeđa, tamo je tvrđa - drugo ništa ne može da bude.

Tamo, preko brda i planina, lomili su se polako oblaci, otvarali bunarevi vedra neba, i kroz njih se probilo sunce. A sutra je osvanuo dan čist, nad poljem koje je bilo sve mokro, bijelim maglama poprskano. Lijeno i bezvoljno radnici su opet stali oko jama, stajali su dugo, grijući se sunca poslije kiša, pod kojima se sa trava dizala para, vruća i slatka. Čekao ih je posao do očaja kaljav, i niko mu nije mogao da priđe. A Džimšir je bio čovjek takav - nikad on nije tjerao radnike da rade onda kad im se ne radi, pa je i sam stajao na suncu, i ostao tu dugo šetajući. Jer na silu ne može se ništa - držao je Džimšir Tuhovac - ni voda naći, ni radnici tjerati, nego u tome treba naći korak, onaj sitni a odlučni korak kojim je išao za karavanom i uvijek stizao kud je htio. Toga dana Džimšir je rekao da kopaju samo suhu jamu, onu što je vodu propuštala, jer on je držao da ta voda pod zemljom mora da ima svoj otok, i htio je da ide za njom. Radnici

su samo zgleдали i nijedan ne sađe u jamu, jer nešto luđe od ove odluke nijesu mogli zamisliti. Cio dan su sjedili na suncu, sušeći svoja iskisla ruha i pričajući dokone priče - gledajući pokatkad Džimšira kako i sam sjedi uz staju, ni trunke jedne ni ljut ni zabrinut što ne rade, kao da je sve to on predvidio, i da baš tako treba i da bude.

Sutradan je osvanuo petak, i on im rano, u izgreb sunca, kao i uvijek, isplatio nadnice za cijelu nedjelju, tako da je sve to izgledalo kao kakva čudna dječija igra, u kojoj ipak neko propada - on, Džimšir. U toj igri, na tvrdoj ledini, on jedini nije bio priseban - bio je izgubljen i zanesen nečim: tim snovima o vodi, negdje pod zemljom oko koje su grdne travuljine, sve mokre, i nad njima cvijet - bijel.

Od toga drugoga dana poslije kiša radnici su kopali samo u dubini, i grdna zemlja, izvučena gore na travu, zacrvenje se na zelenu polju kao rana. Niko nije znao gdje će se stati, ni gdje započeti nova jama, jer to - činilo se - nije zavisilo ni od čije pameti, do jedino od volje čovjeka kojega sam đavo za ruku vodi i uči ga kako će propasti.

I što su te jame bivale dublje, i broj njihov rastao uz polje, kesa Džimširova bila je sve tanja, tako on oko pola ljeta prodade najzad i ženine dukate pošto se ona nakuka za njima, i on našutje pred njenim krilom, postidjen, i kriv, i zanesen, zagledan u vode i travuljine, i nad njima cvijet - bijel.

Nikad se Džimšir Tuhovac ne rastuži za parama, ni za tim ženinim dukatima, a niti mnogo obradova - kad mu u dva maha njegovi radnici javiše da čuju pod zemljom vodu, i zakleše se svojom djecom, ali se oba puta prevariše.

Sjedeći tu u svojoj staji, žut, bolestan i čupav, on se od svega u svome životu najradije sjećao karavane, a ta sjećanja bila su svijetla, puna puteva i konjskih kopita, i sad eto umire, polako, zbog te iste svoje karavane, tražeći joj pod zemljom vodu.

Izlazeći iz svoje staje poslije prevruća ljetnjega dana, Džimšir Tuhovac osjeti nemoć u nogama, i ne moga da ode do

novog bunara i poslušati čuje li se voda, jer su se radnici opet kleli djecom da je čuju, pa sjede blijed, i crn, i tih, zagledan u brda u daljini niz koja je, kroz sklopljene oči, vidio samo tešku karavanu i čuo joj bronzu, suhu, žednu. Cijele večeri mislio je na vodu sjedeći tako uz kolibu, bez nogu i snage, stalno kašljući i slušajući kletve u djecu da se voda čuje.

Poslije vrućina noć je bila hladna, i Džimšir se osvježi, tako da je mogao svu noć slušati lajanje pasa u dalekim selima, i misliti da laju na karavanu.

Ražalošćen zbog svoje bolesti, on pomisli da ga oni lažu, i da niko dolje nije čuo vodu, i odluči da sam sađe u bunar, ova-ko bolestan, čim svane, i može biti da dolje umre.

Džimšira Tuhovca spustili su u bunar na konopce da se uvjeri u to što su čuli, i on se dolje, na dubokom krugu žute zemlje, prvo iskašlja i izjeca držeći se rukama za čelo i prsa, a poslije privi uz zemlju uho, zažmuri i vide odmah mokre travuljine, i nad njima cvijet - bijel, onaj iz sna. On se i sad, pred vodom, koju je dobro čuo u zemlji, osjeti isto onako usamljen kao kad je išao za karavanom i sanjao snove o vodi, jer je vidio da umire, naglo, u tom polju kraj vode, i da za njim ništa ne ostaje do ta voda i ta karavana. Slušao je dugo, žmureći s jagodicama na studenu busenu, i dobro čuo dolje kлокot vode, čini se jak, dolazi odnekud i nekud bježi, neviđen i nečuven, i stvaran, i živ i tu blizu pod uhom. Nikakvu drugu radost ne ispolji Džimšir Tuhovac, do kratak osmijeh na blijedu licu, onaj što bi se uvijek javljao kad bi petkom plaćao nadnice, niti se ikakva razlika nasluti u tom čovjeku gore na travi. Nadali su se punim kotlovima mesa, ali ne dobiše nijednu riječ, do samo nadnice, jer je bio petak, i to zbuni radnike i naljuti, tako da cio dan ne sađoše u bunar, niti im on to reče, nego se povuče i leže u staju. Ležao je cio dan, šuteći, slušajući cvrčke pod koljenom i čekajući samo još jedno - da vidi tu vodu. A baš ti posljednji radovi u zemlji bili su najteži i najopasniji. Spušteni dolje na konopcu, pomoću skele, koja se ljulja i čekrka, koji je škripao,

radnici su kopali zemlju ne stajući na nju svojom nogom, jer se svak bojao da ne propadne, bilo u vodu bilo u pećinu, pa se radilo tako viseći, i stoga sporo i vrlo dugo - još tri puna dana.

Slušajući pred noć, uz vrevu cvrčaka kraj koljena, kako su radnici dolje u bunaru stali da kliču i halaču, i drugi gore da skaču po zemlji i padaju, Džimšir Tuhovac, ležeći tako na krevetu od pruća, shvati da su to došli do vode, i sad piju. On se ni sada ne pomače s mjesta, ne mrdnu, ne trepnu. Jednu kapu, svu mokru od vode, izbacije ozdo iz bunara, i ona, teška kao žaba, pade gore na rub bunara, i neko je donese Džimširu. On je uze, i ruka njegova postade mokra, pa koljeno, pa krilo cijelo, jer je on polako cijedio kapu, zagledan u vodu što iz nje toči, a poslije kaplje, polako kaplja po kaplja, tu, u suhu i tvrdu Melajskom polju, u zalazak sunca, kraj crna puta karavanskoga. I vrati kapu bez riječi, bez ikakve promjene na licu, kao da se ništa ni desilo nije, i ostade zagledan u mokru ruku, koju ne obrisa.

Džimšir Tuhovac se tek sutradan nadnio nad bunar i vidio vodu. Cio bistar potok, sa kloketom, išao je s jedne strane na drugu, dosad neviđen i nečuven, do samo tako u bolestima, u snovima, za karavanom. Svi su je pili, do on - Džimšir Tuhovac. On ne htjede da pije te vode, samo se tako poigra njom, isprska se sav po ruhu, po licu, popraska trave i skakavce u njima, kao dijete. Džimšir Tuhovac je odlučio drugo, da prvo ozdravi, a zatim da stane za karavanom, i da je žednu, tu, u tom polju, okrene s džade na tu svoju vodu i napoji, a poslije i sam se napije, žedan i zdrav, i prvi put tako - sa karavanom. Misleći na to, njemu dođe u svijest: "travuljine, travuljine... i nad njima cvijet - bijel".

Prije nego što pođe kući, on isplati da se ozida bunar, da se na bunaru načini vajat i da se načini takav čekrk koji će vodu iznositi gore, u korito, da lakše pije karavana, i on, i putnik, i ptica - i pođe ženi da boluje, i svojoj djeci, misleći samo na postelju, gore nad izbom, kraj ženina sanduka, i dolje u izbi na svoje konje, kako zoblju.

Nikoga ne pozdravi, ništa ne reče, vode se ne napi.

Blijeda, čupava sva, ljuljala se na konju njegova glava, da se nigdje uz put ne okrene, ne nasmije, ne pogleda nikoga, do možda jedino karavanu, umornu, pod sanducima.

Džimšir Tuhovac dođe kući tek sutradan - i žena ga njegova dočeka s kuknjavom, prestravljena bljedilom i čupama, strašnim na licu zemljastu, kao mrtvu.

Sjedio je u ćošku kraj ženina sanduka i ćutao, sad miran, prazan, s očima negdje u prazan prostor u kojem nije vidio ništa - ni svoju vodu, ni travuljinu, ni cvijet - bijel. Džimšir Tuhovac je tek sad bio tužan - jer je bio pust sasvim, bez tih snova, što su ga nosili, i bez muka što su ga držale - i on poželje da opet vidi te vode u snu i te travuljine, sve mokre, i nad njima cvijet - bijel.

Noću je ječao mjesec cio, i opet šutio tako s bratom, kraj ženina sanduka u ćošku, slušajući kako konji zoblju, dolje u izbi. Nikada više on ne stade za njima.

Kad tmurna jesen padne na Bioču, ljudi u njoj stanu da pomišljaju na ono što su nekad od nekoga čuli: da će jednom na zemlji nastati neka duga jesen puna kiša, i da će se zatim uhvatiti mrkla tmica koja se nikad više neće dići – ostaće, i zemlja više neće imati ni sunca, ni mjeseca, ni zvijezda – biće to kraj svemu, posljednji čas, posljednji dah, posljednji zov – a niko se neće odazvati, jer kraj je! I ko zna kad će da dođe takva jesen; možda je to ova i možda će baš oni doživjeti taj strašni čas kad će goli i bosu trčati da uhvate posljednju svijetlu zraku, a ona će bježati, i za njom će ostajati njihove izbečene oči i ispružene ruke – možda je to ova jesen! Gazili su po zemlji kao po nečemu što je još njihovo i što ih još drži, i bili su mokri i tmurni, osjećali su u sebi nekakvu praiskonsku jesenju rđu i nekakvu nemoć u pokretima – išli su kao da ne žele nigdje da stignu i ništa da uhvate do vruć krompir, slan sir, i već nadošlu ljutu turšiju.

To je ono vrijeme kad Biočani stanu da se pitaju: ko smo, šta smo, otkuda smo došli i kuda idemo; to su oni časovi kad im se čini da su na ovoj zemlji od postanka svijeta, da su došli do kraja i da više nemaju kud.

A baš tada, uz te njihove trome i bolne misli, neko, iznenađeno, jedne večeri, u tmuni, pusti strašan, jeziv glas: da je Breša iskopao zlato... I ako neko ne vjeruje, neka ode i vidi rupu iz koje je novac izvađen i ploču kojom je bio pokriven. I Biočani su išli na potok podno sela i gledali; jedna ploča, jedan krug na njoj, jedna raskopana ozidina, jedna gomilica žuta kamenja baci ih u vatru i kletvu da tu jeste nešto iskopano, i ništa drugo

nego zlato... Podozrenje nekakvo uđe u njih, i uđe strah, i čuđenje: on, Breša, onakav..., on bi taj srećnik da nađe pare ! On – a svi su oni preskakali preko toga potoka otkad su se rodili, i svi su stajali na tom mjestu gdje je sada zjapila rupa i svjedočila: jeste, tu su bile i odatle su izvađene, baš pare, vidite li – jesu!

Grunu to kroz selo kao top.

Nešto što nikad nije bilo – desilo se baš sad, ove jeseni, tmurnije od svih koje su pamtili.

Ono što je mirno ljudsko ležanje u postelji noću, i san ljudski, i odmor otpade, jer misli i snovi o sreći, koja dolazi iznenada da prepadne i zbuni, spopadoše tada Biočane kao bolest, onako mokre od kiše i tmurne od jeseni, i u tim snovima spopade ih nekakva zloba prema Breši: sam ih neće potrošiti, majčin sin, da je div, ni jesmo se ni mi za inat rodili!

S glavom među rukama, stari Agan je razmišljao: "To je ono... Tako mi boga postoji sreća, i sudbina, i u zemlji – tako mi boga, ima još hiljadu puta toliko zlata!" Brešu on tada vidje među srećnima, i sto puta u sebi – s glavom među rukama, izusti: "Ti, ti, ti koji si raspojasan i raskalašen hodio po ovoj zemlji, ti si najdalje pružio ruku i dohvatio tajnu..." Jauk nekakav iz dubine svoje duše ču, i ču kuknjavu propalih i ostarjelih – a gore, na vrhu, s pojasom raspasanim i bez kape na glavi vidje samoga Brešu; stajao je kao crn đavo koji se ceri i zbori: od malte do malte kupujem grad Peć, zemlje sve u Bihoru od Lima do Žilidara kupujem, i kupujem sve vas i sve što je na vama od kape do čarape – ja, Breša! "Možeš, sada možeš, jer to je ono...!"

A kad je izlazio iz kuće nalazio je zemlju svu promijenjenu: bregovi oko Bioče, i potoci, i drumovi, i nekakva stara groblja, i nekakva stara haništa i vodeničišta okrenula su mu leđa i govorila: a tebi, stari, evo šipak! To ja znam, to ja vidim, – odgovarao je on u sebi. Gledao je zemlju očima uvrijeđena djeteta, i vidio ju je lukavu i bezdušnu; tamna, mokra, ona je gudila nekakvu svoju pjesmu umiranja, i on sam pomišljao je na umiranje: umrijećemo svi, i Breša, i u tome nalazio utjehu. "Bože,

umrijeće i Breša!" ponavljao je čudeći se. Njegovu kuću koja je dubila na kraju sela, vidio je crnu kao trap, i mislio: "Đavolja sreća, tu si došla, tu si njega našla, a koliko je drugih vrata i drugih ljudi!"

Lijevo od Brešine kuće dizao se brijeg, a tamo ispod njega povijala se dugačka uska dolinica – tom dolinicom pošao je jednoga dana da nađe Brešu koji se bio povukao u šumu i sklonio s očiju svijeta. Govorilo se da tamo živi pod nekakvim hrastom, čita kupusare svojih istorija i noću bilježi nova mjesta na kojim je zakopano zlato.

Nije ga našao pod hrastom, nego u gnijezdu koje je načinio u jednom grmenu; tu je sjedio crn i razdrljen i nekako sasvim pustinjački, u toj šumi – sam. Dizao se odozdo sa nekim uzvišenim dostojanstvom, primio pozdrav, i odmah zatim izrekao:

Eto ti moje kuće, i eto ti moga doma siromaškoga, eto gdje ti ja siromah živim.

Siromah, siromah...! – kroz povjerljiv osmijeh pružio mu je Agan svoje prve mostove, ali oni ostadoše u zraku – bez oslonca na drugoj strani. Sjeo je na meku mahovinu, pogledao Brešu, i rekao mu: E... ?

Bljedunjavi obrazi Brešini drhtali su.

Pružila mi je sreća svoju ruku – veli. Sa usana mu je pošao uzdah.

Amin! – izrekao je bolno Agan. – A koja to sreća? – kroz sladak strah pitao je dalje.

Breša je ćutao.

Žuta...! – odgovorio je zatim kratko.

Gledali su se pronicljivo. Kao da su se pretraživali do grla. "To je ono...!" pomislio je u sebi Agan.

Nalaziš li išta?

Kroz blijede usne Brešine probio se tanak osmijeh tuge. Ćutao je mučno i vrpeljio se, slomio grančicu i rekao polako:

Ne nalazim još ništa. Ali ću naći.

Gledao je Agana bolesnim pogledom. A zatim mu veli:

Ima u zemlji ono što ja tražim.

Rukom je prešao preko znojna čela. I opet veli:

Kopam i tražim. I ne sumnjam u to da ću naći.

A zatim je nastavio kao da čita:

“Lezi, kaže, kraj izvora Nenače kao da hoćeš da napojiš svoje žedno grlo. A kad legneš, ti pogledaj uz brijeg i vidjećeš gore kamen. Dođi do tog kamena i tu se okreni ka istoku. A kad si došao i okrenuo se, onda idi pravo sedamnaest koraka, i tu stani. Pod nogom tvojom su zakopane pare.”

Agan ga je slušao. Naslonio je bradu na ruku i utonuo u neku ukočenu smirenost zamišljajući ono sitno glogovo trnje u koje su urasla groblja koja je Breša sada prevrtao.

Lak vjetar pokrenuo je suho lišće sa ploče i otkrio guštera na zelenoj čohi mahovine: gledao je žutim vodnjikovim očima, kružio ivicom zelena kamena, i u pukotinu propao kao vretence.

Spustivši glas, Breša je nastavio:

Pričam ti, brate, nešto tako da poludiš. I svak bi drugi poludio kad bi znao ono što ja znam. Znam ti ja sada bolje šta je u zemlji nego u mojoj rođenoj kući; kuća me se više i ne tiče, i ne bih je odsada pogledao ni koliko cigansku čergu. Šta mi je kuća prema jednoj ostavi u zemlji! Oj kukuj zemljo, oj kukuj, majko moja milosnice, što znam jednu ostavu u zemlji! Blizu je. Strelica je na kamenu ucrtana, i ta ti strelica kaže da ideš pravo – pravo tamo kud ti ona nišani, jer tamo je ostava; idi i ne brini da je nećeš naći. Zakopano je tu blago crkveno. Zakopali su ga popovi kad su bježali preko Dunava. A bježali su popovi nekoliko puta iz ovih krajeva. U istorijama je sve to zapisano: i kad su bježali, i kojim su putovima bježali, i naroda koliko su povelili i gdje su gredom pare zakopali – jer pare nijesu smjeli da ponesu; sve to ima, sve to piše, sve ja to znam. Jednom ih je pokrenuo patrika iz Peći. Razvio barjake i ponio ikone – rekao: što se krstom krsti neka ide za mnom u zemlju ćesarovu, pod zakon austrijski. I svijet je pošao za njim. Ali su popovi obra-
li bostan, jer pljačkaši gredom sretali su ih i pljačkali: glavu i

svece nosi, a pare daj ovamo. I oni su odnijeli svece, a pare su zakopavali u zemlju, i zapisali mjesta gdje su ih zakopali. Pa će se – kad prilike jednoga dana budu mirnije – povratiti i iskopati ih. Ali mirnije prilike nijesu dolazile, nego su dolazile vojne, i prevrati, i smrti – i njihovo vraćanje u ove krajeve propalo je, do može biti pokojeg - a pokoji i neka se vratio i iz zemlje izvadio pare, ostalo ih je dosta i za mene.

Zastao bi sa svojom pričom, i tada bi se u njemu izvio vri-sak bolesna duha; sa užasom zakolale bi njegove oči po riđim spokojnim bregovima između kojih je išao drum – onaj kojim su nekad prošle seobe. U svaki od tih bregova ljudska ruka je ponešto ostavila za njega, - mislio je. Srećnik – koji će poslije dvjesta pedeset godina doći da otvori te tajne dveri zemljine i izvadi pare – bio je on. U njegovoj zanesenoj i čežnjivoj glavi osmjehivali su se bezbrojni zeleni bakreni ćupovi koji ga čekaju toliko godina pod nekakvom strelicom, pod voštanom pločom, pod gomilom ugljevlja...

Zemlja je sada bila jedan tajni kutak, stvoren samo za njega. Pomamno su se otvarale njegove blijede usne pred tim kutkom i iz njega pile nekakav sladak miris starine, i crkvina, i groblja... Tamu iz listova nekakvih svojih istorija i papira grtao je sužanjski u svoju dušu, postajući tako bolesnim robom svakom krnjetu starinske cigle, svakom znaku urezanom u kamen, svakoj humci kraj puta...

Agan nije primijetio kad su iz njegovih grahorastih očiju potekle suze. Brisao ih je rupcem u koji su se udjenule žute tanke slamčice. "Nemam ja nijednoga pravog prijatelja da kopamo zajedno; šta u zemlji ima to samo ja znam", zborio je u sebi, gužvajući prstima šaren drečav rubac.

I nije šala, molim ja tebe, ova naša zemlja po kojoj mi ljudi hodimo, maleni kao mravi, i slijepi – nije to šala! Gaziš je i misliš da dolje u njoj nema ništa, a ono ima. Ima svašta. Ima više nego gore na njoj. Svuda je nešto ostavljeno, zaboravljeno, izgubljeno. I mene sada, kad po njoj hodim, sve hvata strah na šta

li sam stao... A šta je poda mnom? I šta je pod tobom? Nemoj reći da nema ništa, to nikako nemoj reći jer prevarićeš se. Pogledaj – granje svuda... A eno ondje, eno tamo u granju bila je nekad nečija kuća. Živio je tu nekada čovjek, a sada je granje...

Gledao je tamo i bio gotov da prospe žut med riječi iz svojih istorija, iz onih iskidanih stranica koje su se vukle po njegovoj sobi i postelji, oko dječjeg dupka i oko furune.

– Ja sam jedan nesrećan čovjek, – veli – ali ja bih bio lako srećan kad bih znao koja se voda nekad zvala Nenača; koji je to izvor, koji je to potok. Tu je ona blizu i sve me zove, ali ne možemo da se dozovemo. A ja nijesam sebičan čovjek i, bog mi duša, ja ne tražim to samo za sebe – vidio bi i moj prijatelj i moj neprijatelj kakav je Breša kad nešto ima; vidjelo bi se i vidjeće se, tako mi boga, kakav je Breša.

Vjetrovi njegovih misli meli su po nekakvim skrivenim kutovima zemlje. Tamo je sve. Sve tajne. Sva blaga. Pružiti svoje drhtave prste, naći, izvaditi, dići gore i pogledati prema suncu, pa umrijeti! Žena, i kuća, i djeca... to je nekakav malen svijet prema onome što krije zemlja – malen kao peć, kao stap. Zemlja – sva, ruševine – sve, umiranje s glavom na kamenu da čuješ šta je dolje pod njim u zemlji. . . tek to je ono!

Trljao je svoje tvrde prste u nekakvom otrovnom ćutanju.

Agan ga je uzeo za ruku i poveo kući: vodio ga je kao bolesnika. Kao proroka koji je objavio svoju novu vjeru. Govorio mu je laskave riječi – hvaleći njegovu spasonosnu mudrost i navodeći sve na jednu stranu: vjerujem ti, i vjerujem da si našao već toliko blaga da bi sutra mogao kupiti varoš Peć, nego me lažeš.

Od tada su – onom dolinicom koja je išla pokraj sela, čuvajući se da ih niko ne vidi, ljudi i žene prilazili Brešinoj kući da srećnom čovjeku nešto šapnu sa svoje strane, da uzdahnu od velike radosti i da mu na rame stave svoju ruku i kažu: od mene brata boljega nemaš, ali – našavši se u gomili onih što su već prije stigli, ljudi su ćutali i mrzili se, i svi mislili iste misli: „E evo tebi... ! Ne može svima da dotekne – to ne može, to izbiji

iz glave, zalud ti je zinula zadnjica – nema za sve, i nije lud da svima daje, šta čekaš tu, što ne ideš.” I svaku riječ koju Breša izgovori oni u svojim glavama prevode na pare: ta ti znači pare, a ta druga da daš i meni malo od tih para. Da dobro vidiš ko je tvoj prijatelj i da ga ne zaboraviš. A poneko, nestrpljiv i nesmotren, skreše otvoreno: našao si i neka ti je sa srećom!

Breša je odbijao da je išta našao; ostajao je na onome na čemu je uvijek bio: da u zemlji zbilja ima para, i da od izvora Nenače treba ići sedamnaest koraka prema zimskom istoku i tu stati – tu gdje si stao ploča je pod tobom, na ploči je urezana strelica, idi tamo kud strelica nišani desetak koraka i tu stani: kopaj – naći ćeš ploču od voska; tu pod pločom je bakren sud, i u njemu su pare – izvadi ih, izbroj, i nosi kući, tvoje su. Možeš tada odmah da zapjevaš, i da ne prestaješ dokle si živ; a možeš i da čutiš i da nikom ne kazuješ šta si našao; ko ih izvadi neka radi kako mu je volja. Neko će ovako, a neko onako. Kako ko hoće.

Odbijali su i oni njemu: ne, ne, to ti pričaj nekome drugome a nama daj od onoga što si izvadio. Potezali su svu svoju mudrost i dosjetljivost, i izvodili ga iz kuće da ga tobož pitaju nešto drugo, i tamo pod strehom zaklinjali ga dušom mrtve majke i mrtva oca da im kaže istinu. Crvenjeli su se kao odrta jova i gledali u njega kao u spasioca: daj, daj stavi mi na ruku zlatni ključ svijeta da ne umrem, daj, ne pretvaraj se tu i ne muči mi ovo malo duše što je još ostalo u meni – daj, jer umrijeću. Žene su ga ljubile i njegove kaljave dlanove, a poslije ih gledale razrogačenih očiju i čudile se: o koliko su pusta žuta zlata preturili ovi dlanovi!

A Breša ja baš tada imao nekakav tužan i nevoljan izgled – jer su od njega gradili zlatnoga cara svijeta, a on je imao svega nekoliko dinara, i svoju meku izgubljenu dušu koja je lutala po crkvinama.

U tome njegovom odricanju da je išta našao oni su vidjeli mudrost njegovu – toliko veliku koliko je velika i njegova sreća, i njegova sudbina, i njegovo zlato; drugi čovjek i druga narav

postao je u njihovim očima i, najednom, obučen loše i premoren prevrtanjem groblja i crkvina, on im se – tako jadan, učini moćan kao država i mudar kao car, koji je tu, s njima, pod strehom i za ognjištem, koji čuti i stalno se nečemu čudi, i mora da se boji, jer velika sreća pada na ljude kao velik teret, a on je u svojoj sreći sam, i ko li zna kud li se sada vije njegova pamet, po kojim li državama on sada hodi u svojim mislima, gdje li sve stiže i gdje li će još stići – taj tu, kraj njih, kraj ognjišta, što sada gleda u pepeo.

Uzdisali su oko njega i kretali se bojažljivo kao da se čuvaju da mu sa glave ne obore čelenku. Otkinute i rasute listove njegovih istorija dizali su s patosa kao hamajliju i stavljali ih na raf, misleći: odavde, iz ovih kupusnih listova, započelo je sve, i još se nije svršilo. Svoju izmučenu dušu gledali su kako izgara na užarenom ugljenvju vatre, i osjećali da su zalud došli na ovaj svijet u kojem su im ruke tako kratke, a misli tako štire, i usta stvorena da jedu samo ječmenicu. I znaju: što duže čekaju i kljove tu pokraj vatre da su sve dalje od onoga zbog čega su došli, i zato, i taj Breša, i ta Brešinica koja samo čuti, učine im se tada kao nešto što je zakovano sa hiljadu eksera; uzjogune se na njih, i jedan na drugoga, i s bolnom mržnjom u sebi povedu prepirku: da ti nijesi došao ja bih svoje dobio, zašto si došao kad sam ja ovdje – i odlučuju se tada na drugo: da ga sami hvataju i padnu mu na prsa: aman, ja tvoj i ti moj dovijeka, aman, ne zaboravi me!

Tih tmurnih jesenjih dana, poslije kojih će – činilo se, nastati smak svijeta, priča o parama koje je iskopao Breša uđe ljudima u krv, u kosti, u san, u strast, zari se u njih kao vatra i kao sječivo, i razvali u njima nešto što je bilo red, i mir, i spokojstvo – i ono mirno i mrtvo seosko življenje pred prve snjegove.

Za one koji su mu bili bliži pričalo se da im je već dao po punu šaku, i da će dati i nekima drugim čim mu ispadne zgodna prilika, a ta zgodna prilika je onaj gluhi noćni čas kada mu niko ne dubi pred kućom da vidi i da kaže poslije: vidio sam, daj sad i meni.

Selo se zaujede. Sve čovjek čovjeka gleda u oči i kune se: e tako mi boga, dobio si...! Nego koliko, da mi kažeš. I otkud si ti, majčin sine, ispao Breši bliži od mene? De hoćemo ljudski da porazgovaramo: koliko ti je dao, jer drukčije se danas nas dvojica nećemo lako mimoići.

Prestali su da govore jedni s drugima, i već cijela polovina sela sretala se i razminjivala ne progovorivši ni riječi. Ispljoštene komade bakra, kojima su dali oblik zlatna novca, neki su – u svome gnjevu, vadili šakom iz unutrašnjeg džepa, i pokazivali ih na dlanu protivniku i zveckali njima, ljubili ih i opet trpali u svoj džep, ne govoreći ništa, do samo se smješkajući.

U tome svome jadu neki zaboraviše na zemlju. Ostaviše je nezasijanu.

Išli su kao muhe bez glave po raskvašenim putevima i zaboravljali kad su i kud su pošli.

Svijet ovaj više za njih nije bio što i dosad; čari neizmjerne i bajne ljepote otkrili su sada u njemu, i bila je velika sreća biti živ, imati ruke i noge, i um, i dohvatiti se para iz zemlje.

Nikada um njihov nije toliko maštao kao sada, ni oči toliko tražile, ni srce toliko čeznulo.

U maštanjima, neki od njih, gradili su od sebe careve svijeta.

Uđe u njih – tih tmurnih jesenjih dana, neka želja za prodiranjem u nemoguće, u tajnovito, u sudbinsko, jer sve što je na ovome svijetu sad se najednom obrela tu kraj njih, i trebalo je samo pružiti svoju ruku i dohvatiti ga.

Spopadne ih nekakvo uzdisanje – sastanu se dvojica, pitaju se za zdravlje, a poslije uzdišu i gledaju se začuđeno kao mala djeca; njihove ruke prvi put su dodirivale svijet, i njihove oči prvi put ga gledale...

Bolovali su od onoga što je tu kraj njih, u toj tmurnoj jeseni, u toj jesenjoj vlažnoj zemlji, pred rukom – a nedokučivo!

Razdraženi – oni su se tukli sa drugima i, krvavi, još iste noći, išli zajedno da kopaju sa Brešom. Činilo im se da ih tada taj čovjek uvodi u tajne riznice zemljine, gdje će ih pljunuti i

gdje će im reći: vi, ljudski gadovi, pružite ruke i zgrčite blaga koliko vam drago, vaše je, i oni će ga zgrtati u svoje košulje i svoje gaće – blaženi najzad jer su ga našli. Kopali su – i pred zoru vraćali se kući smoždenih mišića i mrtvi od sna. Budeći se preko dana, koji im je prolazio u spavanju, oni su jaukali što nijesu još malo kopali, što nijesu prevrnuli još neki busen, još neki kamen, jer tu su zbilja ostale pare – jesu kad jesu i jeste ih on, Breša, đavo, vrag, naveo na pravo ono mjesto gdje one leže – i bili su spremni da iz kuće istjeraju svu svoju čeljad, i da u miru, u postelji, dosanjaju do kraja ono što su počeli, sanjali su o već gotovoj stvari: treba samo prevrnuti još jedan kamen, još jedan busen...

Kopali su slatko – i nijesu se ljutili što ne nalaze, jer vremena ima još dosta, a isto tako i zemlje, i u njima volje da kopaju – i ono što je njihovo doći će im najzad na ruku. Desilo se samo jednom, da se jedan od Brešinih stričeva, ljut što se poslije tolikog noćnog kopanja praznih šaka vraća svojoj kući, bacio na Brešu teškom oštrom ćuskijom, koja se – ne pogodivši ga, do polovine zabola u ledinu.

Prekopaše te jeseni groblja. Humke. I kud god je ko išao, gledao je u zemlju oko sebe i tražio – stavljao danju znakove a noću kopao, sam – da sa drugima ne dijeli to što će naći. Rupe se nališe žutom mutnom vodom. Ljudi se iskaljaše i iscijepaše odijela. Stoka se nagladovala, a kuće ostadoše bez brašna i bez soli. Na bolesnika se nije imalo kad okrenuti, ni na rođenu svoju majku, jer bili su poludjeli od strasti za parama u zemlji, bili su od sna pijani i mrtvi od umora. Otrijezniti se nijesu mogli, a nijesu ni smjeli – jer, ma koliko zemlje da su prevrnuli, ostalo je još toliko, a može biti da su pare baš tamo ostale.

Zinuvši jednom za nečim, oni se više nijesu mogli smiriti dokle ne umru.

Upoznadoše žar svojih strasti i veličinu zemljinih tajni.

Počеше da žive od kula u oblacima.

Gorčinu kratkog trajanja života upoznadoše sada prvi put.

A jesenje nebo bilo je jednako tmurno. Dani kratki. Vidici uski. Ali njima to nije smetalo, jer oni su živjeli samo noću – u snovima i u kopanjima. Čula razdraženih, očiju otvorenih, uvijek gotovi na poskok kao zečevi, oni počеше da uobražavaju – počеше najednom da im se priviđaju i pričinjavaju slike načega što nikad očima nijesu vidjeli. Neki smršaše od tih priviđenja, od nesanice i kopanja. Drugi pozelenješe. A gotovo svima odbi se jelo. I ti takvi sada su najgore prolazili – jer se držalo da su smršali i pozelenjeli zbog para, i da će zbog njih i umrijeti. “Jedu li te, jedu govorili su takvima. A oni su udarali tugu na veselje – odgovarali su da im nije lako golim a tako bogatim, i raspitivali su za imanja koja bi kupili, negdje pokraj vode, u pitominji – platiće ga sve žutom parom...

Nastade nekakva trgovina među njima, nekakvo pogađanje i ugovaranje: čovjek go, i očito gladan, sjedne među ljude i traži da kupi negdje vodenicu, valjalicu, jedno stado ovaca ili dželep volova – žutu paru daje za to odmah. Age nekakve, nekakve iznenadne srećnike počеше da igraju uživajući u tome čari nedokučivog.

Nešto što je istina, izgubi se. I izgubi se pojam o ljudima, o stvarima, i o životu – padoše – u čaroliju i u snove. Hodili su i maštali, i болоvali, i tresli se u groznici kao mlado javorovo lišće, i nesrećni nijesu bili, do samo mućeni nećim slatkim, nećim bolnim, nećim životnim – oni, mali bihorski ljudi. Život im je sada bio vodenićki jaz koji šumi, i bio je jarko sunce nad rijekom – u njemu oni su bili mala djeca, i pružali su ruke kao djeca: daj, daj... ! Pehare taštine ispijali su do dna, i poslije željeli da umru...

“To je ono...!” mućao je stari Agan, ne izlazeći danima iz kuće. A tamo, izvan kuće, mijenjao se svijet iz temelja: preturalo se nešto u njemu i prevrtalo, i ljudi su iz nekakvih kazana zahvatali zlato pregrštima. One koji su se svakog časa zabadali u kuću Brešinu ispitivao je do sitnica: šta prića lopov, šta kaže pas, hoće li ostati da živi u ovoj našoj zemlji ili će se nekud izgubiti, šta veli krmak?

A oni su mu govorili da niko ne zna šta snuje Breša, i da niko ne zna šta će dalje da radi na ovoj zemlji, koja je sada sva njegova, i koja je jedino njemu otvorila svoje tajne riznice i rekla mu: uzimaj, srećniče, nosi sve – samo se pričuvaj da pamet ne izgubiš. Nije odnio sve – govorili su starom Aganu. Ostalo je u ovoj kletnici po kojoj hodimo blaga i za ostale. On, krmak, zna gdje je.

– Zna – slagao se Agan. – Na njega je sudbina stavila svoj prst i rekla mu: ti ćeš doznati zemljine tajne, ti raspojasani, ti gologlavi, ti gladni. Njemu je ona dala ključeve zemljine: drži, otključaj.

Ječali su zatim. I gledali bolesno u svoja koljena. To jecanje, kad zборе o Breši, ostade im kao navika. Čim se dvoje sastanu – odmah počnu da ječe. Kroz to svoje jecanje oni čuše i onu posljednju, jezivu vijest: da je Breša mrtav, da je grdno zadavljen nečijom rukom, da mokar i kaljav leži u jami koju je iskopao tražeći nekakav brus, nekakvu strelicu, nekakav znak.

Nadnosili su se nad njegovo jedno izgaženo tijelo, i jednako ječali. Bio je poražen i ucvijeljen. Kao da je bio pao s grdnih visina, tu na mokru kaljavu zemiju, i ostao mrtav. Ruke su mu bile složene na prsima. Bile su mu sad kratke. Bile su prazne. I ni za čim se više nijesu pružale.

Napravili su krug oko njega i oko jame u kojoj je ležao kao u gnijezdu – i ječali su. I nijesu znali da li ječe zbog toga što ga žale – ili što sad ništa drugo ne umiju. Nijesu se usuđivali da izgovore njegovo ime – jer činilo im se da je nemoguće da to dolje u jami leži baš on – Breša!

Stajali su začuđeni – ne videći ništa drugo do pred sobom mokro Brešino tijelo i pod njim ogromnu lukavu zemlju. Sad su je vidjeli sasvim praznu.

STARICA I PTICA

Kad starica vunu češlja, treba da grije sunce...

Sjedjela je pred kućom. U hladu pod kruškom. Sa punim krilom vune, a noge isturila na travu i sunce da joj ih grije; činilo joj se da joj od vruća samca sve nekakvi mravi po nogama hodaju i to joj je bilo ugodno.

Vuna po njoj i oko nje, bijela kao snijeg, mirisala je i stariću mamila na san – i tek koji trenutak i prsti bi joj stali a glava klonula: dešava se to staricama kad češljaju vunu u hladu pod kruškom a noge drže na suncu...

Borila se protiv sna i znala da ne smije zaspati, jer njen sin Bejto i njena snaha Bejtovica nisu od nje tražili da češlja vunu, nego da čuva kuću i pilad oko kuće da ih jastrebovi ne odnesu. Neka ne kunja nad vunom, neka u nebo gleda...

Prebrojaćemo pilad kad se večeras vratimo. Nemoj da nađemo da jedno, dvoje ili troje fali.

To joj je pred odlazak rekao njen sin Bejto, a njena snaha Bejtovica na to dodala što je najgore mogla da smisli:

Nek jastreb tebe staru odnese kad ti je vuna preča od piladi!

Odgovorila im je da neće češljati vunu, nego gledati u nebo da jastreb ne doleti. Neka idu, neka za kuću i pilad ne brinu, nije ona dijete da joj jastreb odnese pile.

Pogledivala je u nebo, kao što im je i rekla da će u nebo gledati. Nije ga cijelog vidjela kroz grane kruške, do onaj dio nad kućom, a taj dio je i imala da brani od jastreba. Ostalo – široko i beskrajno nebo, nije imala pod okom i nije joj ni trebalo: nije ona

čuvar cijelih nebesa, tamo do dalekih gora i planina, nego onog dijela nad kućom i piladima koji nije veći od dvije – tri livade...

Nije na tom dijelu bilo jastreba, nije ni otkud dolijetao; treperila je gore sunčana jara i prosijevala kroz grane kruške, trunila oči starice i mamila je na san. Tad – kad joj glava oteža i ona sklopi oči, učini joj se da je nad njom neko drugo nebo... po kojem jastrebovi ne lete, pa može, koliko god hoće, da spava na vuni i noge grije na suncu. Ti njeni slatki trenuci, između sna i jave, trajali su kratko jer bi se tamo iza plotova začule kvočke kako kokodaču, pilad kako pijuču – kako je pijetao zapjevao i paščad zalajala. A to je značilo da je jastreb iznad kuće, ili je samo proletio iznad nje. Nastajala je tada uzbuna – i starica, što je mogla brže, izbacivala vunu iz krila i ustajala.

Sa rukom nad očima, još punim sna, gledala je u nebo, u beskrajne visine, i tražila jastreba. Učinilo bi joj se da ga vidi, upravo gore iznad kuće, pod samim Suncem, ili je to bio samo odbljesak Sunca. .. Išla je s djelića neba na djelić kao da u livadi ide od travke do travke tražeći nekakvu svoju, jedinu, koju starice beru za lijek, a koja raste na velikim poljima: nebo gore bivalo je sve veće polje, a ona dolje pod njim sve manja, ni koliko jedna travka... Nije velik bio ni jastreb, ali je razlika u tome što on po nebu leti jer ima krila, a ona ima samo svoje noge, na kojima se, jer je stara, jedva držala. Kroz glavu joj je prolazila misao što je to tako: što jednoj maloj ptici pripada cijelo nebo, a njoj samo mali prostor na zemlji, onaj od kruške do kuće i tamo do plotova... Nepravda je bila i u tome što onoj ptici gore pod nebom ne može ništa, a njoj ptica dolje na zemlji može odnijeti pile od kokoške, i kokošku...

Nije skidala s uma ono što su joj rekli sin i snaha kad su odlazili: da ne češlja vunu i nad njom ne kunja, nego nek pilad čuva, nek joj nijedno ne usfali, prebrojaće ih kad naveče dođu. A cijela ta družina piladi, još goluždrava, pijukala je za kvočkom oko kuće i oko plotova, ne znajući da gore postoji nebo i na njemu ptica koja se zove jastreb i vreba da ih ugrabi.

Doletio je odnekud na dio neba iznad kuće i po njemu savijao krugove, leteći sve niže i bliže ka svome cilju, ka piladima. Starica je dobro vidjela kako mu na suncu, kao kakvo ogledalce, svitkaju krila; bio je još visoko, i da nije svitkao, ne bi ni vidjela da je nad kućom. Time je između njih dvoje počinjala borba: ona je odozdo na njega vikala da ga otjera, a on na to samo savijao svoje krugove; imao je što ona nema – svoja krila, i bio neuhvatljiv, nedodirljiv ničim i jedva vidljiv u visinama... Bio je nekakva jedina tačka na nebu, a ona tačka na zemlji, i kao da više ništa, ni živo ni mrtvo, ni na nebu ni na zemlji, nije postojalo do njih dvoje... Ako se jastreb odozgo otkine i upravi dolje kao strijela, to će za staricu biti kao da se na njenu pilad nebo sručilo; vitlala je štapom gore prema njemu, a on letio i tražio pravac da se zaleti na cilj – na pilad. Ona je očekivala 'taj let – pravo dolje, i vikala na njega koliko je god mogla, i štap dizala.

Najzad joj se učinilo da ga je svojom vikom i štapom otjerala, jer ga je, najednom, nestalo sa neba iznad kuće. Nije vidjela na koju je stranu odletio, kao što ni prije nije vidjela otkud je doletio, a jedno znala; da jastreb umije bolje od svega što po nebu leti i po zemlji hodi da sakrije svoj trag; on traga za sobom i ne ostavlja, jer po nebesima ne hodi nego leti na krilima, za kojima ništa ne ostaje, do šum kao da je kroz vazduh prosjeklo sječivo... To što ga je gore nestalo, starica je pripisala nekakvoj svojoj junačkoj pobjedi nad jadnom pticom grabljivicom i pomislila kako će naveče reći Bejtu i Bejtovici da je jastreb dolijetao, ali ga je ona otjerala.

Taj nestanak ptice grabljivice gore na nebu bio je trenutak kad je ponovo mogla da sjedne pod krušku u hlad, da navalja vunu u krilo i nastavi da je češlja, a noge, gole do koljena, isturi na sunce da joj ih grije. Razvlačeći vunu svojim staračkim prstima, a noge grijući, ona je kroz glavu prodijevala veliku misao o svijetu; o zemlji dolje po kojoj hode ljudi i nebu gore po kojem lete ptice jastrebovi i našla da nije neba, ne bi bilo ni jastrebova, ni njenog straha za pilad. Ali nebo je najprije stvoreno, pa pilad,

pa ptice grabljivice da ih grabe; našla je da ona protiv toga ne može ništa, do da pilad brani. Bilo joj je žao što je stara, pa ne može dalje od kuće i piladi, a jastreb jedna ptica kojoj je kuća cijelo nebo, i u tome vidjela još jednu nepravdu prema njoj starici...

Kad bi mogla, svijet bi iznova sazdala...

Ali jastrebove ne bi stvorila, i to bi bilo spasenje za pilad.

U tome stvaranju nekakvoga pravednoga svijeta, čula je pijetla: zalepetao je krilima i digao prašinu koja je staricu zakusnula: svaki put bi zalepetao kad se gore nad kućom pojavi jastreb!

Nije znala otkud je doletio, ali ga je cijelog vidjela, sad velikog, jer letio je nisko i vrebao s koje strane da se ustremi na pilad. Nije mu bilo lako da do njih i sleti, jer oko kuće su bili plotovi i staje i pilad među njima kao u bunaru. Valjalo mu je da pravo odozgo sleti na njih, i da pravo odozdo uzleti, s plijenom među kandžama, a to mu već više puta nije uspijevalo.

To što su paščad lajala kao noću na zvijer, što je starica vikala i štapom mahala – i što je pijetao lepetao krilima i pilad pijukala nije jastreba plašilo ni smetalo da krene na juriš – smetali su mu jedino plotovi i oštro kolje u njima koje je štrcalo gore kao koplja... Ispod tih kopalja bila su pilad, bila su se pribila uz plot. Zalijetao se na te plotove i, ne uspijevajući da ugrabi pile, odilijetao – da se zatim, tek koji trenutak kasnije, sa strane neočekivane, ponovo zaleti, još odlučnije i hrabrije.

Tako je borba čas prestajala a čas ponovo nastajala i svaki put bivala žešća. Ptica grabljivica bila je sve upornija u zalijetanju na pilad, a starica sve umornija da ih brani i glasa sve tišeg jer je, od vikanja već promukla, a od hodanja oko plotova noge je zaboljele, i ruke od vitlanja štapom. Ali nije prestajala da štapom vitla i više na jastreba, jer bio bi to njen poraz a njegova pobjeda – i time jedno pile manje! Nije se mirila sa tim da je jedna ptica pobijedi iako je stara žena, koja dobro ne vidi, ni dobro čuje.

Kaplje znoja slijevale su joj se u oči, pa je i zbog toga jedva mogla da ugleda jastreba, koji je nebo prelijetao kao strijela, tako da mu je čula samo šum krila. Činilo joj se da se oko nje sve pomaklo s mjesta, sve nestalo, a ostao samo gore jastreb; učinio joj se prostor oko nje malen, i kuća malena, i kruška, a veliko samo nebo i na njemu velik jastreb...! I kud god pogledala – gore ka nebu, ili tamo preko plotova, vidjela je tu istu pticu grabljivicu, toga jastreba! Sjaj sunca, koji se odbijao od njegovih krila kad se iskosi da uzme zalet, sjeknuo bi je pravo po očima i ona od toga zatrepkala.

Stojeći, oslonjena uz plot, već nemoćna da išta više od sebe da u nejednakoj borbi sa pticom, ona se prisjećala svojih godina – tolikih i tolikih... prevelikih da otjera jednog jastreba!

Najzad joj se učinilo da je on odnio pile. I, nije.. vidjeće se to večeras kad njeni dođu i prebroje pilad.

Češljala si vunu! – rekao joj je Bejto. – Češljala si je, nisi pilad čuvala.

Za Bejtom je nastavila Bejtovica:

Grijala si te tvoje stare noge na suncu, jesi, jesi. Zato je jedno pile manje! Nisi gledala u nebo, no glavu zabola u vunu.

Gledala sam u nebo – odgovorila je Bejtu i Bejtovici. – Zar je jedno odnio? Nisam vidjela kad ga je odnio, a mnogo je letio iznad kuće. Odnio, velite, pile! Bio od mene jači, pa ga odnio. Kad sam ja stara! Kad ne vidim, kad ne čujem.

Vidjela bi i čula da ti je dala ta tvoja vuna: što tebe nije odnio zajedno s vunom, no pile! – na kraju joj je rekla Bejtovica i otišla od nje.

Nek bi me odnio! Meni je ionako umrijeti i ti ćeš se zbog toga brzo veseliti, neka ćeš, Bejtovice!

Češljala je vunu pod kruškom i sjutradan. Sjedjela je u hladu, noge isturila na sunce da joj ih grije, i polako – bič po bič, razmrsivala vunu i nad njom, kao što to sa staricama i biva, kunjala...

Ne brini više za pilad! – ne bi te Bejtove riječi ništa značile, da pred nju nije bacio mrtva jastreba.

Bio je ubijen iz puške, bio mu je kljun krvav. Ona ga je gledala iz svoje vune, koju više nije češljala: prsti su joj se ukočili, noge dolje ukrutile: nije mogla da vjeruje da pred njom leži ona ista ptica koju je jedva mogla da ugleda gore pod nebom. Bila je sad sasvim dolje... na zemlji, u travi – mrtva! Gledala je njena krila izbliza, ona koja su, gore pod nebom, svitkala na suncu kao ogledalce...

Ležala je na travi raširenih krila – onako kako je bačena, pa se činilo da bi opet poletjela gore u visine, koje joj i pripadaju. ... Zemlja nije bila njena, do sad kad je – mrtva. Kljun i vrat bili su joj krvavi, i to su bile jedine mrlje na toj ptici siva i gotovo blistava perja. Starica je gledala u tu mrlju na tom perju, u tu krv.

– Šta si to učinio...! – pitala je Bejta i oči sa ptice savila u travu pred sobom; nije dobila odgovor koji je tražila, do taj: Da češlja vunu i ne brine za pilad, što je već bila čula.

Nije se usuđivala da dotakne pticu, jer bilo bi to premnogo: bilo bi to kao da je sama uzletjela i dotakla je gore pod nebom... Dolje na zemlji, kad to već može, nije htjela da je dira i po travi prevrće mrtvu jer to bi bio poraz za pticu...

Bile su same pod kruškom. I jedna i druga bez glasa, ptica zato što je mrtva a starica kao da je i sama umrla...

Jučerašnja borba među njima bila je sad davna prošlost, i kao da nikad nije ni bila; bilo je i sad, kao i juče, gore nad njima beskrajno nebo, i grijalo sunce.

Jedno oko jastreba bilo je otvoreno, mrtvo je gledalo gore u nebo, ne videći ga... U to oko zagledala se starica; nije dugo izdržala, digla je ruke i pokrila oči.

Starice plaču u sebi... Niko nije vidio kad je plakala. Ni čuo.

Vuna pod kruškom bijeljela se; ostala je nedočesljana...

Nas seljake iz Kadonje uhvati ludilo od sata koji kuca pod zemljom.

Kuca iz groba.

Neki to odbismo. Rekosmo:

Ako iz groba može da se čuje ljudsko srce kako kuca, onda vjerujemo da se čuje i taj sat kako iz groba kuca, ali se, otkad ljudi po zemlji hodaju i sunce sa neba grije, nije čulo kako mrtvo srce u grobu kuca pa se ni taj sat ne čuje, no dokoni Halem, kad nema o čemu drugom, uzeo da priča praznu priču o tom satu: Haleme, mi to ne vjerujemo.

Rekosmo Halemu tako, a on izvadi džepni sat i pruži nam ga da ga poslušamo. Prinosimo ga uhu ali sat ne radi, ne čuje se.

- Kad sam ga kupio od Gabeljina kucao je jedan dan i jednu noć i prestao. Da ga turite sa mnom u grob, on ne bi kucao. Kad ne kuca kod mene živog, ne bi kucao ni kod mene mrtvog u grobu - a onaj o kojem vam pričam, kucao je u grobu kao da je tek navijen i s umrlim otišao pod zemlju - veli nam Halem.

- Slušajte me: Ja pošao u Godočelj. A znate da kraj puta kojim idemo u Godočelj ima grob.

- Znamo taj grob - velimo Halemu. - Ali se iz njega ništa ne čuje; kad bi se iz groba išta čulo, mi živi morali bismo da bježimo, a ne bismo imali kuda jer svud su po zemlji grobovi.

- Ja sam čuo kako iz onog groba kuca sat, a nek bježi kud ko hoće - odgovara nam Halem. - Idem u Godočelj. Sam, što se kaže, s anđelima. Podne je. Sunce prigrijalo, bije me u glavu, a ja se desio

gologlav. Sjednem na travu da se odmorim i rashladim, a tu je, na jedan korak preda mnom, onaj grob. Neki pričaju da je to rimski grob, neki da je grčki, a treći pričaju da je tu, nekad davno, ukopan nekakav Ahmet. Bio tu ukopan ko mu drago, tek ja tu sjedim na travi i slušam kako tamo preda mnom kuca u grobu sat. Ovako: trak, trak, trak, trak..., znamo kako kuca sat. Rekao sam vam da je bilo podne. Vrijeme se utišalo kao što može da se utiša, da se umrtvi na podne kad prigrrije sunce, kad ni ptica ne leti niti se išta živo čuje na zemlji, do što ja, tu pred sobom, ispod zemlje čujem sat.

Ne vjerujem ušima. Prekinem dah da bolje čujem, a ono iz groba: trak, trak... Prislonim uho uz grob kao što prislonimo uho uz srce umrloga da vidimo da li mu, ipak, još kuca, i čujem onaj sat kao da je u tom Rimljaninu ili Grku što tu leži oživjelo i prokucalo srce. Ponoviću vam ovako: kuc, kuc...

- Baš tako...! - čudimo se Halemu i gotovo da mu vjerujemo.

- Tako, tako - odgovara nam Halem. - Znete kako kuca sat. Onaj čovjek u onom grobu davno se smirio, a njegov sat nije, kuca mu. Pa vi sad meni recite šta je to, ja ne znam šta je ali sam onaj sat čuo.

Nismo umjeli Halemu ništa da kažemo. Pitali smo se da li su stari Rimljani i Grci, koji su nekad ovdje živjeli, imali sat. A Halem nas je dočekao:

- Imali su Rimljani i Grci sat. Nisam gluh, čuo sam kako iz onoga groba kuca sat. Sitno kuca, ali ga ja čujem kao da mi ga je Rimljanin prinio uz uho.

Traži da mu nešto kažemo o tome satu ako znamo, ako smo pametni; za sebe veli da on nije pametan i da bi volio da taj sat nije ni čuo.

Dali smo se na razmišljanje oko tog sata jer vjerujemo Halemu da je nešto čuo iz groba, a on veli da je čuo sat. Isturali smo iz svojih glava sve što je ko znao o starim narodima koji su nekad živjeli tu gdje mi danas živimo i za njima ostali grobovi, a u jednom, može biti, ostao i taj sat za koji nam Halem veli da ga je čuo kako kuca. Jedni će:

- Zakopavali su u starim vremenima sa pokojnikom i nje-

gov prsten. Sa tim Rimljaninom zakopali su i njegov sat; niko ne zna šta je sa mrtvima otišlo pod zemlju, više je otišlo nego što je ostalo na zemlji. Sve je pod zemljom... Na zemlji smo samo mi, ljudi koj još hodamo, pa ćemo i mi sa Rimljanima i Grcima.

Drugi su odbili da su Rimljani imali sat a prstenje su nosili, jevtino prstenje, da ga nađeš bacio bi ga.

Treći su pitali za Grke, jesu li ti stari Grci imali sat. Odbili smo da su Grci i Rimljani imali sat i našli da je nekad davno, niko to ne pamti ali se priča, nekakav Ahmet zakopan kraj puta kojim idemo u Godočelj, da je taj ahmet mogao da ima sat i da je sa satom otišao na onaj svijet.

Neki su rekli da se iz zemlje ne može čuti ničiji sat, ni grčki, ni rimski, ni Ahmetov, i da će u taj sat povjerovati ako ga i sami iz zemlje čuju. Ako ga ne čuju, za njih neće postojati ni Halem, ni taj sat, ni Rimljani, ni Grci, ni ahmet.

Dočekao ih je Halem:

- Ja sam ga čuo ovim mojim istim ušima, kuca pod zemljom: trak, trak... A ništa nemam ni sa tim Grcima, ni sa tim Ahmetom, ni tim satom ne tražim da mi vjerujete. Otiđite i čućete i sami onaj sat.

Pošli smo nas petorica. I ne znamo zašto, tek uhvatilo nas ono Halemovo: trak, trak... Ponavljamo to u sebi, a zatim sve glasnije; trak, trak...

Grob je bio na desnoj strani puta kojim idemo u Godočelj. Bio je urastao u zemlju ali se vidjelo da je to grob. Bila su na njemu dva kamena, jedan iznad glave pokojnika, drugi iznad nogu, a između njih rasla je sitna gusta trava.

Halem je stao prema nama. Držao se kao kakav domaćin a mi bili njegovi gosti. Veli uzbuđeno:

- Nije to zidni sat koji se izdaleka čuje. Ne visi u grobu o zidu. Mali je to sat, čućete ga ako privijete uho uz grob jer sitno kuca. Čuje se kao da u grobu kuca srce pokojnika.

Nismo pohitali da privijemo uho uz grob. Stajali smo mirno - s nekakvom tugom u sebi kao da je pokojik danas umro i

to neko naš u kome je srce prestalo da radi ali nije sat. Bezbroj puta smo prošli pokraj toga groba a da ga nismo ni pogledali, ni znali da tu leži Rimljanin ili Grk ili neki Ahmet, ošinuli bismo konje i razminuli grob, sad je taj pokojnik bio sa satom i mi se pitali da li zaista može nešto tako da se dogodi: da usta pod zemljom zanjeme a sat ne zanjemi, da srce prestane da kuca a sat kuca.

Pogledujemo ispod oka Halema, prijetimo mu: ako taj sat ne ušćujemo, nećemo od danas čuti ni za njega, biće za nas kao da je i sam u tome grobu sa tim Grkom ili Rimljaninom ili Ahmetom. Vidi on to naše gledanje ispod oka i preko ramena, ali do toga ne drži jer je siguran u onaj sat: ponaša se kao da nas je pozvao na nešto što nije na ovome svijetu po kojem hodamo i po kojem sunce grije, nego na nekom drugom po kojem se ne hoda ni sunce ne grije, ali se čuje sat.

Golema je ovo stavr... - veli nam Halem. - Na ovome smo svijetu, a čujemo sat sa onoga svijeta. Pa ne znaš gdje si: ovamo ili onamo... Prinesite uho i čućete..., hajte koji mu drago.

Nije nas čekao. Legao je po grobu, lice zario u travu, veli nam, odozdo iz trave, gotovo šapćući:

- Kuca... kao što sat kuca u džepu, tako ovaj kuca u grobu: kuc, kuc... Jedan od nas, bio je Bejto, veli mu:

- Digni se s toga groba. Hoću ja da poslušam taj sat toga Rimljanina ili Ahmeta. Dosad sam dobro očima vidio i ušima čuo, to dvoje me nije varalo, neće ni sad; ako što čujem, kazaću vam.

Legao je po grobu. Mi se utišali, nije se samo utišao vjetar, duvao je i šumio u travama oko groba, proljetale ptice pa i one šumile, a neko tamo u granju sjekirom sjekao drvo i ti nam šumovi i ta sjekira smetali.

- Čujem ga... - viknuo je sa groba Bejto. - Čujem ga kao da mi kuca u ruci, kao da mi ga je Rimljanin turio na dlan. Čuo bih ga još bolje da onaj u granju ne udara sjekirom. Mene je strah od toga sata, čakće ispod zemlje: cak, cak..., neka dođe neko ko smije, ja neću više da ga slušam - veli Bejto i skače sa groba kao

da ga je odozdo odgurnula neka jaka ruka.

- Hoće li još neko da čuje kako u grobu kuca sat? - pita nas Halem. Nudi najstarijem među nama da on, Azem, kao star i mudar čovjek posluša taj sat i kaže nam šta je to. Azem je odbio, veli da on ne čuje ni kad neko pred kućom krati drva a kamoli da čuje nešto ispod zemlje. Neka posluša neko ko čuje.

- Ja se ne bojim toga Rimljanina pod zemljom - Arslan će. - A dobro čujem.

Legao je po grobu. Čutao i slušao, a mi čekali. Bilo nam je kao da je otišao nekud daleko i nema ga da se vrati. Ustao je sa groba i kleo se u svoju djecu da je čuo kako onaj sat kuca. Rekli smo mu da se ne kune na djecu, a on nam odgovorio da hoće baš na djecu; ne bila mu živa ako onaj sat nije čuo.

Na kraju se čuo Halil, veli nam:

- Svuda sam hodio. Svašta sam vidio. Od ljudi čuo o svakojakim čudima i tajnama na ovom svijetu, i onome drugom svijetu; na onom drugom svijetu su tajne, nisu na ovome, na ovome se sve vidi i sve se zna; vidim i ja tebe i ti mene, i onu pticu što leti vidimo. Pa vam kažem: ne pričajte nikom da ovaj grob postoji, ni da se iz njega čuje sat. No tako: ni grob vidjeli ni sat čuli. Najbolje je kad ništa ne vidiš i ništa ne čuješ, do svoju ženu i djecu. I pašče pred kućom. Zanajte da onaj sat nije u vašem džepu i ne kuca za vas, on je u grobu i kuca za nekog umrlog. Ni vaš sat ne kuca za umrle, nego za vas žive; to vam ja rekoh - i još vam velim ovo: nemojte tome grobu prilaziti, zaobiđite ga kada idete u Godočelj, bolje je to za vas.

Zaobilazili smo grob kad idemo u Godočelj, al nismo mogli da se oslobodimo onoga kuckanja iz groba: legnemo noću, a u ušima nam kucka onaj sat: kuc, kuc... kad zaspimo, sanjamo nekakve čudne ljude, a to su ti stari Rimljani i Grci.

Danju glasno kuckamo, jer nas uhvatilo to kuckanje - i jedan drugoga pitamo: Kuckaš li i ti?

- Kuckam. Kao da sam onaj sat ispod zemlje...

Neki su se žalili da će umirjeti od onoga sata.

PRICA IZ HILJADU I JEDNE NOĆI

A nije ni snijeg, ni ruho ni labud, nego na Neretvi most od kamena! Kamen na kamen položen i složen, da se njim, po suhu, pređe preko vode.

Njegovo je ime Stari most. Po njemu je grad i dobio ime - Mostar.

To je ono što bi čovjek čovjeku rekao uzgred. A ostalo mu je prepustio da se sam pita i odgovara. Pred velikim djelima svi smo mi kao djeca. I pitanja naša tu su kao dječija pitanja: šta je ovo? Otkud je ovo? Otkad je ovo? Jezika da nam na to odgovori gotovo da nema. Zapisa koji bi nam o tome govorili, opet gotovo da nema. Povijesti nema. Na jezik će nam doći samo jedna riječ - most! I kod te riječi staćemo svi: i djeca, i zreli; tu će podjednako stati i pametni i glupi. Pjesnici, slikari i zanesenjaci zaniće se i ići će dalje; tražiće dušu ovog kamena. Tražiće u njemu ljudski san. Šta je sanjao onaj čovjek kad se odlučio na ovaj skok? Na ovakav skok preko vode! Da kamen uz kamen složi i naniže i uhvati dvije obale. Mora da je pomišljao na mlad Mjesec - onda kada Mjesec liči na srp. Tako nešto imati u ruci i prebaciti ga preko vode! Ali tako da ostane trajno. Vrijeme ga se ne dotiče. Da je podjednako i star i mlad, kao što je i star i mlad Mjesec gore nad njim. A on je upravo najljepši onda kad se nad njim naveze Mjesec. Tada više kao i da nije most u noći i nad vodom, nego priča "iz hiljadu i jedne noći". Kao da je Šehherzada ispričala još jednu priču:

"Veliki care, da ti ispričam: U jednoj zemlji na sjeveru ima više bijela kamena, nego što na moru ima bijele pjene. A brego-

vi, brda i planine u toj su zemlji kao što su valovi na velikom moru, onda kad se more s vjetrovima zavadi. Tamo kad bi došao, veliki care, učinilo bi ti se da je sva ta zemlja načinjena od samih oklopa - nekad davno izginulih oklopnika... Kad zagrme gromovi u oblacima, dolje na zemlji zazveči kamen - kao što u boju zazveči čelik kad se sudari mač sa mačem. Još ti ovo mogu reći, veliki care, o toj zemlji... Jedna plaha rijeka presijeca je. Razmakla je brda i planine i potekla sa sjevera na jug. Od hiljade rijeka na svijetu nijedna nije - ni da joj papuče pred nogama okrene, prije nego što će u more ići, eto, takva je ta rijeka. Kao da je gazela potrčala kroz tu zemlju i kao da još trči - eto, takva je ta rijeka. I za dugo - za dugo nijesu je mogli uhvatiti da je mostom premoste. Uхватила ju je najzad ptica! Svoje krilo prebacila je s jedne strane na drugu i to je danas most na toj vodi. Kad bi otišao do te vode i do te ćuprije, veliki care, ti bi rekao da u haremu tvome, da među tvojim hanumama, ljepote takve nije - kao što je bila ona ptica koja je ondje ostavila svoje krilo, da od njega most postane.

Došlo mi je u uši, ali mi nemoj vjerovati, da svi koji tamo dolaze da vide taj most izreknu u sebi ili glasno da je to krilo od labuda.

A sada ću ti, veliki care, ispričati šta je istina u svemu tome, a šta u tome nije istina. Onaj most ondje, na onoj vodi, nije iz krila nikakve ptice, nego je iz snova njegovog majstora - sanjalice. Došlo mi je u uši, veliki care, a ti mi nemoj vjerovati: da svi koji stanu pred onaj most i sami stanu da sanjaju i zadugo poslije ne trijezne se - od toga čuda. Za ime majstora ne pitaju se - jer o njemu se, veliki care, zna vrlo malo ili ništa. Ostala je o njemu samo jedna priča: kako ni sam nije vjerovao da je načinio ono što je htio. Nikako mu nije išlo u pamet da će se tanki kameni luk održati kad mu skinu skele. Bacio je iz ruku čekić i četiri sahata hoda pobjegao od mosta i vode da ne vidi kako se ruši čemer na mostu kad mu skele skinu. Zario je glavu duboko u zemlju i još u uši udjenuo prste - da ne čuje onu strašnu riječ: srušio se!

Stvari na ovom svijetu, veliki care, nisu pravično uređene. Za veliko je čudo, veliki care, zašto je to tako - da ljudi umiru, a stvari žive! Onaj veliki majstor što je u onoj zemlji na onoj rijeci načinio vječan most, umro je. Svoj kratki put na ovoj zemlji završio je, a njegovo djelo još putuje i kraja svega kao da nema. Stoji i stajaće u onoj zemlji i na onoj vodi za divljenje i za čuđenje. Jedan čovjek od knjige i kalema, koji je došao u onu zemlju da vidi vodu i na njoj ćupriju, zapisao je u svoje listove: 'Vidjeh gdje se duga nebeska spustila na kamen i na vodu! Nešto tako ne vidjeh prije, iako sam bio u trideset zemalja, a neću vidjeti ni poslije.'

Moj care...

Vremena joj nisu mogla nauditi, onoj ćupriji na onoj vodi, a isto tako ni vjetrovi ni kiše, ni silne noge ljudske i hajvanske, koje su prelazile otud ovamo i odovud onamo, po bezbroj puta za jedan dan. A hiljade i hiljade puta za jedan mjesec. A koliko puta za jednu godinu!

A koliko puta za četiri stotine i više godina, koliko ondje stoji ona ćuprija - a mlada i danas kao i onoga prvoga dana kad su sa nje skinuli skele!...

Veliki care!... Ono što je lijepo uvijek je mlado!"

Slično ovome ili baš ovako ispričala bi o ovom mostu Šeharzada. I priča do kraja nikad ne bi došla, jer most u Mostaru jedna je priča beskrajna - kao što je beskrajno i ono stalno proticanje vode ispod njega.

Nekada je na ovom mjestu, gdje je most danas, bila skela. Kasnije je - kažu, došao most koji je visio na lancima. I kao na svim vodama na svijetu, ljudi su se i ovdje prebacivali s jedne obale na drugu plaćajući skeledžiji njegovo, mostaru mostarinu, a caru - carinu, zato što su prešli njegovu vodu. Karavane su se tu rastovarale. Ljudi i konji se odmarali. Priče se pričale u hanovima: o novostima u zemljama turskim i latinskim. I zbog karavana i putnika tu su se vremenom nastanile kiridžije i abadžije, ćebedžije, samardžije i hesabdžije, a prije svega potki-

vači, nosači i kovači. Mora da se mnogo kovalo, psovalo, preko vode mahalo i dozivalo; molilo, prijetilo i bilo, a i često u vodi davilo.

A vode su dolazile i prolazile... I sa njima vremena i karavane... i sve je bilo kao od iskona - voda, skela, most na lancu koji se ljuljao, strepnja i čežnja da se stane na onu obalu...Iz te stalne čežnje za drugom obalom i rađaju se velika djela!...A ovdje se to veliko djelo rodilo u vrijeme učenika velikoga majstora Sinana Mimara. Jedan od njih kojemu je bilo ime Hajretin izidao je ovdje ćupriju. Ne vidjevši ništa tako na svim putovima kroz zemlje turske i latinske, putnik i namjernik "učio" je molitvu za ovu ćupriju: da je nikad ni čovjek ni grom ne obori i da laka bude zemlja onome koji je načinio.

Na njoj se nikad nije klelo krivo. A ni odavalo zlim mišlima. Ni pjevalo mnogo, a ni plakalo. Jer čovjek je tu, na tom luku, bio ni na nebu ni na zemlji. Na tanjoj dasci, na burnijoj vodi, na većoj visini, na praznijoj praznini kao da se čovjek nikad nije nalazio.

S usta na usta, ime ove ćuprije pošlo je po svijetu; pričalo se o mostu u Mostaru kao o još jednom, o osmom čudu svijeta. Vjernici su govorili da se ovo čudo samom Božijom voljom održalo na vodi - kao "kudret-ćemer", što bi značilo moćan svod, svod iz mašte, svod nestvaran. A sve je to dolazilo otuda što je njegov graditelj bio pjesnik, zlatnim perom ispisao je ovdje na Neretvi pjesmu u kamenu; od kamena je načinio metaforu, mlad Mjesec na nebu poslužio mu je kao urnek. Na pjesmu je stavio godinu 1566. i svoje ime - Hajretin. A upravo to se jedva čita. I kao da nije ni napisano da se čita. Neka gore prolaze ljudi, neka dolje protiču vode, i to je dovoljno.

Tako je bilo - i kad su već mogli da prolaze preko vode tamo i ovamo, ljudi su se uz nju i nastanili, nagomilali su uz nju dućančice, aščinice, konačišta i magaze. I svak je tu htio da nešto pazari - da nekome nešto izbije iz ruku ili nešto utisne u ruke, a poslije neka gazi ćupriju kud mu drago.

Ponekad se s mosta i glavom plaćalo. Stvoren da kuša ljudske hrabrosti, on je mamio mladiće da prošetaju njegovom ogradom. Tim je ostrim rubom prošlo mnogo tabana. Prolazili su kao po konopcu, zategnutom s jedne na drugu obalu. Napetih pogleda i uzbuđen od ludila, svijet ih je gledao.

Jednog dana - priča se u priči - svijet je gledao nekog mladića.

Bio je jedinac u majke.

U ruci je nosio ručak svome majstoru i sa činijama šetao ogradom. Priča kaže da je svoje činije bio digao do prema glavi i da se s najviše tačke ćuprije, zajedno sa svojim činijama, stropoštao dolje u vodu. Priča dalje kaže da je majka njegova prodala iz kuće sve što je imala i na ogradi načinila šipke od željeza - da nijedan jedinac u majke više tuda ne prošeta i ne padne. Niko ne zna kad je to bilo, a ni to je li bilo kako se priča. Ali ona koplja od željeza i sad su ondje.

I ondje - u Mostaru, i sad je most.

Gore nad njim nadnese se Mjesec pa se gledaju.

<i>Predgovor</i>	
<i>Sijarić među javom i međ snom</i>	5
<i>Rimski prsten</i>	7
<i>Zelen prsten na vodi</i>	13
<i>Miris lišća orahova</i>	53
<i>Voda promuklica</i>	67
<i>Bijeli anđeo</i>	89
<i>Slika</i>	97
<i>Bor, ptice i ništa</i>	105
<i>Bunar</i>	113
<i>Zemlja</i>	129
<i>Starica i ptica</i>	141
<i>Sat</i>	147
<i>Priča iz hiljadu i jedne noći</i>	153

